

EESTI KIRJANDUS

SISU:

- A. SANG: Jooni Anna Haava loomingust. (Pildiga.)
K. MIHKLA: Anna Haava eluteelt.
J. ROOS: Rahvapärimsi ja teateid J. Hurda kohta Põlvast.
R. PÕLDMAE: Lisandusi eestikeelse piibli väljaandmisloole.
R. VIIDALEPP: Iseloomustavat eesti ohvrikividest. (Kaardiga.)
H. VIRES: Neljast uuest romaanist.
M. SILLAOTS: Suur-Väike ja Päriss-Väike.
Eesti raamatute üldnimestik 1937. a. alates. 26. poogen.

N° 10

23. oktoober

1939

EESTI KIRJANDUSE SELTSI VÄLJAANNE

A-930P
Eesti

Anna Swanwick

EESTI KIRJANDUS

EESTI KIRJANDUSE SELTSI KUUKIRI

TARTUS

OKTOOBER 1939

NR. 10

JOONI ANNA HAAVA LOOMINGUST.

Tema 75. sünnipäeva puhul.

Haava, Sööt, Juhan Liiv — need kolm nime on lahutamatu seotud, kui me läinud sajandi lõpu lüürikale mõtleme. Oma loominguuga on nad nagu piiritulbaks kahe eripalgelise ajajärgu vahel: ühel pool võimalikult lihtsakoeline tarbekirjandus alles virguva rahva vaimukosutuseks ja äratuseks, teisel pool kõrgemaid kunstilisi nõudeid rahuldav või rahuldada püüdev kunstilooming. Esimesest ajajärgust võrsudes ja oma loominguks kõiki kaasaja tunnuseid kandes valmistavad need kolm ühtlasi ette ka järgnevat perioodi.

Iseloomustavad on nende nimedki: Haava, Sööt, Liiv — haab, sööt, liiv. Nende nimede kõlas on sama tagasihoidlikku muusikat kui nende nimede kandjate loomingu, ja nagu need kolm nime oma tähendusega eesti alandliku maa ja kodu poole osutavad, nii on sama maa ja kodu kõigi kolme luule teemaks ja taustaks. „Igav liiv ja tühi väli“, algab ühe iseloomulik loodusemeeleolu, teise mahedama resignatsiooniga ja ühiskondlikumalt häälestatud luule näitab sageli eesti kodu oma söötis põldudega, kolmanda, kõige elevama ja hellema luules kuulduks mõnigi kord nagu haabade eilegilist sahinat.

Kelle paremad eluaastad Anna Haava kõige kooskõllalisemate ja viljakamate loomisaegadega ühte langesid, need muidugi teavad, mis A. Haava eesti luules omal ajal tähendas ja nad mõistavad teda hinnata veel praegugi. Laiade hulkade südamesse on paljud Haava laulud teed leidnud heliloojate vahendusel. Kuid ma kahtlen küll, kas praegusel kitsamal kirjanduseharrastajate ringil, eriti nooremail, on täit arusaamist sellest, mis koht Anna Haavale eesti luules omal ajal kuulus, mis osatähtsus tal on meie lüürika ajaloos ja — lõpuks — mis ta tänapäeva võrdlemisi nõud-

likulegi lugejale veel võiks pakkuda. Me kirjanduse areng on läinud liiga kurblooliselt kiires tempos. Kui pikema kirjandusliku minevikuga rahvastel aastates autorid kirjanduslugude paaril viimasel leheküljel põgusalt mainituina „kõige nooremate“ kirjas seisavad, siis on meil täies loomisjõus seisval kirjanikul vaja ainult aastat kümme vaikida, et uue raamatu avaldamisel kokkudes leida: sa kuulud juba minevikku, oled juba klassik. Ja oma eluajal võidakse näha, kuidas paar nooremat põlve samal moel klassikuteks muutuvad. See tähendab vastuvaidlematut tunnustust — kuid ka ülekohtust unustust.

See põlvkondadevahelise sideme puudus on eriti Haava puhul tuntav. Sest kui ta kaasaeglastest Juhan Liiv oma märtrisaatusega erandlikku tähelepanu ja austust leidis ja kui Sööt järk-järgult juurde õppis ja arenes ja oma hilisema loomingu kaudu varasemale lähenemist hõlbustab, siis on Anna Haava, kes mõlemaist aastat kümme varem oma tipud saavutas, oma „tuultela-toakeses“ truult oma „eesti laulu“ jätkanud, ilma suutmata ja tahtmatagi uute kunstisuundadega ligemalt kontakti leida.

Lisaks tuleb ka see asjaolu, et meil Haava lüürikast esinduslik valik-väljaanne puudub, mida me aga tema puhul eriti vajaksime. Sest niisama vaevanõudev kui keele õppimine sõnaraamatu süstemaatilise pähetuupimise teel, niisama vaevanõudev on luuletaja loominguga tutvumine üksikkogude või ka kogutud teoste abil, isegi kui need ühte kogukasse köitesse mahuksid nagu Anna Haaval. Seal on koos küpsusea meistritööd ja noorpõlve katsed, sügavaimad pihtimused ja juhuslikud visandid (ja eriti Haavat kui luuletajaks sündinut ei kaitse ka luuletajakogemused taseme suurte kõikumiste eest). Võrdlemisi kitsad sisupiirid ja ühetaolisus vormis jätavad kergesti suigutava mulje, lasevad keskpäraste seas ka kõrgeleulatuvaist saavutustest üle libiseda ja jätavad autori võimistest tublisti madalama lõppmulje, kui autori valitud paremikku luges. Seepärast, ma arvan, on Haava üks neid ligema mineviku kirjanikke, keda mõnelgi lugejal tuleks alles avastada.

Juba oma esikkogus üllatas Anna Haava lugejaid kaasaja võrdlemisi hallist taustast väljapaistvate tundeeluvustega, ja paremik neist mõjub oma lihtsuse ja värskusega veel tänapäevalgi. Juba seal on ta luuletuste vormiline ja sisuline laad kindel. Hilisem looming toob küll avardumist ja süvenemist, kuid üldine iseloom ei muutu. Haava luule kandvaks tundeks on armastus. Esimestes kogudes on see südamlilik ja lihtne tütarlapse armuigatsus, mis õnne toob, ilma et tundel kindlat objekti olekski, vähemalt peab see objekt olema nii ebamaises kauguses,

et ta oma reaalsusega luuletajanna unistusi segama ei ulatu. Haava esimesed laulud on lihtsad armuunistused, idealiseeritud pildid oma armastusest või armsamast, hellad õhtupalved või serenaadid, meeleliigutused, mille põhjust isegi ei teata. Armastus — see on noore, terve ja tundliku südame aimus õnnest, täiuslikust kooskõlast, mis kuskil ootab. Seepärast on ka Haava esimeste luuletuste toon ühtlane ja puhas, võiks öelda isegi monotoonne, kui luuletustest enamasti alati tunda ei oleks seda tunde-siirust, mis neid kannab. Kirglikumad õnne- või ahastusemeeleolud tulevad alles siis, kui luuletajal oma unistusi tõelikkusega silm silma vastu tuleb seada ja nende vastuolus veenduda. Kui need vastuolud suurenevad, saab Haava looming mingi käristatuse pitseri, mis teda viimastes kogudes harvemini laseb tasa-kaalu saavutada. Luuletuste kolmandas vihus annavad nad aga Haava loominguga parima. Armastuslaulude hulk jääb küll napimaks, kuid armastuse- ja õnneigatsus jääb luuletaja hinge põhja helisema ja väljendub rõõmu, igatsuse, unistuste ja mälestuste vahel liikuvais meeleoludes. Lootusetuseni ulatuvate meeleheitepuhangute kõrval vaatab luuletaja maailma kannatustes seletatud silmadega ja tunneb selle olemasolust ekstaatilist rõõmu, uued ahastused toovad keelele jumala nime, kelle abis nähkse viimast pääsu. Teistel puhkudel taas elustuvad lihtsad ja säravad kodupildid või noorusemälestused.

Ühiskondlikke motiive oli Haava luules vilksatanud küll varemgi, kuigi rohkem maneerina, ilma isikupärase jume ja sügavama hingestusega. „Lainetes“ on nad esmakordselt luuletuskogu üsna oluliseks osaks. Elupettumused lähendavad teda ideaalidevaesele kaasajale, oma isiklike unistuste haul leiab ta tee ühiskonnaküsimuste juurde: „Las õitseda liiliad haul, / kus puhkab su nooruse õnn; / su isamaa kaunis ja kallis / nüüd sinu armastus on.“ Ühiskondlikudki motiivid Haava luules pole programlikud, vaid alati sügavaist isiklikest elamustest inspireeritud. Nii kasvab enda kodutuse ja puuduse tunne luuletuses „Oh kodumaa!“ võimsaks karjeks, mis kogu ajastu hinges vinduva vaeva välja purskab; kirglik „Üks naine“ pole ainult etteheide maailma õiglusetusele ja halastamatusele, vaid kannatava naise metsiku pilgu taga aimame ka luuletaja piinatud vaadet.

Haava edaspidine luule jääbki nende kahe äärmuse vahele hõljuma. Ühel pool haprad mälestused või mälestustega segatud unistuspildid, mis Haava hilisemas loomingus kõige sagedamini õnnestuvad, ja igatsusemeeleolud, teisel pool elupettumustest, ümbritsevaist oludest inspireeritud luuletused, milles on harva mõistvat huumorit, sagedamini aga irooniat või hammustavat

sarkasmi. Maailm on ülekohtune, kuid Haava ei ole kannatajana igakord õiglane kohtumõistja. Nende kahe äärmuse vahel õnnestuvad aga Haaval objektiivsed humoristlikud, osalt murdekeelsed olustikupildid ja portreed.

Koos sisulise arenguga muutuvad ka Haava väljendusvahendid. Vabavärsi tarvitamises on ta Eestis teerajajaid. Kui ta esimeste kogude värss tänapäeval võib paista primitiivne, muutub ta hiljem seski suhtes „moodsamaks“. Ta leiab drastilisemaid kontuure oma süvenevale meeleheitele: „Ma vihkan, vihkan kõiki, / kes inimesed on — / mind ennast kõige rohkem! / Haa! eks see ole õnn!“ See rahutus haarab, kuigi ta mõnel teisel puhul ka luuletuse liialt rabeledaks laseb muutuda. Või annab luuletaja varem liiga otsesõnaline, konstateeriv ütlemisviis aset sümbolitega kujutamisele. Ses mõttes väärib tsiteerimist lühike „Lee ääres“, mis kahtlemata kuulub Haava paremate luuletuste hulka:

Lee ääres ma seisin ja valvasin tuld
ja vaatasin tulesse,
ja tuli see leekis ja lõkendas küll
ja paistis mu palgele.

Mul oli kui oleksin kuulnud su häält
ja vastu sinule läind;
et hämarik lävele libises ju,
ei seda ma sugugi näind.

Lee äärest vist sala üks vaenulik vaim
läks mööda, taht' anda mull' suud;
ma kokkusin mõttest, ta põgenes siis —
ja väljas kohasid puud.

Eks mõju see otse tänapäevasena! Ja ometi ilmus see luuletus juba 1890. a. Kui eesti luules läinud sajandil säherdusi asju on kirjutatud, siis igatahes ainult mõningaid.

Üldiselt on Haava vormimisvahendid ta luule vahetu laadiga kooskõlas. Ta luuletuste keel on väga lihtne, voolav ja loomulik. Kui me seal, eriti esimestes kogudes, kohtamegi tänapäeva maitsele võõraid keelevägistusi, siis tuleb osa neist kindlasti panna Koidula mõju arvele. Emajõe ööbikuga võrreldes on Haava ometi palju sundimatam ja sujuvam. Kui üksikuid erandeid, mida eesti keele tolleaegne arenematus ja normimatus soodustas, mitte arvestada, julgen ma Haava luule keelt pidada väga puhtaks ja värskeks.

Haava riimid on lihtsad, parnaslastega võrreldes liigagi lihtsad, ja rangete teooriate mõõdupuuga mõõtes sageli vigased. Oleks ometi liiga pedantne neile tänapäeval omaksvõetud normidega ligineda, liiatigi et me ka neis puudulikes riimides otstarbe-

kohasust võime avastada. *Mind* : rind riimide ja kokkuriimuvate sufiksiste kõrval on Haaval eriti rohkesti *mull'* : *tuul* ja *laul* : *tuul* taolisi riime. Ilma et sageli esitatud võrdlust Haava ja Heine vaheliste suhete või sarnasuse kohta üles tõsta, väärrib ometi nimetamist, et virtuoosiks peetud „Laulude raamatu“ autor sageli samade vahenditega töötas. Riimikõla puudulikkust asendas Heine nagu Haavagi teiste kõlakujundite, nagu alliteratsiooni tarvitamisega. „Maga mu maimu / uinu mu õuna / hinga mu ingel / mu iluke“ laulab Haava, ja kuigi siin värssi lõpud kokku ei kõlksu, on neis ridades kätkeva muusika meeldivus ometi salgamatu. Meie keele tolleaegseid võimalusi arvestades valis Haava õige tee, et anda oma värssidele kaasajal erakordset loomulikkust ja liikuvust.

Sama väline tagasihoidlikkus iseloomustab ka Haava luuletuste meetrilist ehitust. Ta armastatuim värssimõõt on neljajalgne trohheus, harvemini jamb või daktül, ta eelistatuimaks stroofivormiks nelivärss. Kui ta esimeses kogus rohkesti teisigi stroofivorme paistab leiduvat, tuleb see ainult Haava harjumusest mõnd värssi mitmele reale jaotada. Selle trükipildi vaesuse tasub ometi Haava värsside rütmiline elavus.

Üks vahendeid, mille abil Haava oma värsse mõistab elustada, on refrään. Eriti esimeses kogus mõistab ta selle abil stroofe üheks tervikuks häälestada. Kordus laiemas mõttes on teinud nii meelsasti lauldavaks lihtsad „Anna andeks“ ja „Sina oled kelm“. Kuid kordust mõistab Haava rakendada ka palju peenemate efektide saavutamiseks. Paljuimeteldud luuletuses „Kesk sügavat Venemaa metsa“ on ta näiliselt primitiivsete vahenditega saavutanud haruldase elevuse. *Mets, aas, jõgi, igatsus, lumi, kurbus* ühinevad epiteetidega *sügav, vaikne, suur* ja nende ringtantsust kasvab värisev igatsusemeeleolu kuni õnnelikult vaoshoitud lõpuni, kus kõik motiivid koos esinevad: „Jah, vaikne vesi on sügav / ja vaikne igatsus suur / ja igavene rahu / küll see võib olla suur“. Samade vahenditega on mõnikord töötanud ka Juhan Liiv, „Üks laevuke“ on veelgi napim kui Haava, kuid niisuguseks ilunägemuseks nagu Haava ei olnud vaene hullumeelne enam võimeline.

Oma laulikukutsumuse ajal on Haava ennast tühjaks kinkinud, „hoolimata enesest“. Talle endale on jäänud ainult loomisvalu ja loomisrõõm, täiuslik eneseteostus, millest igatüki oma paremail silmapilkudel unistab, kuid mis ainult harvadele osaks langeb.

A. Sang.

ANNA HAAVA ELUTEELT.

1.

Anna Haava pikk elutee on tihedasti seotud ta sünnikohaga — Haavakivi taluga, mis asetseb Pala vallas Kodavere kihelkonnas. Luuletaja on küll enamiku oma eluaastaist veetnud väljaspool kodukihelkonna piire, aga sellest hoolimata on isatalu etendanud olulist osa niihästi ta isiklikus elus kui ka loomingulises tegevuses.

Perekondlik traditsioon, mille ülestähendamist alustas kirjaniku isa, jutustab, et Põhjasõja aegu ratsutanud veskiomanik Lääne-Nuut oma kolme pojaga Alutaguselt Kodavere maile. Selle matka asitõendina on Haavakivi talus säilitatud sadulat ja mõõka, mida luuletajagi on näinud oma lapsepõlves. Esimesel ööl uues asukohas maganud Lääne-Nuut suure haava all, pannes pea kivile. Sellest saanud tema poolt asutatud talu ja nahatampimisveski nimeks Haavakivi. Nagu A. Haava mäletab, on veski asukohta nihutatud hiljem neli korda jõgepidi allapoole. Seemishakka valmistatud seal vaid paar aastakümnet, siis hakatud veskis pärast ümberehitamist jahu jahvatama. Luuletaja esiisad kui ümbruskonna jõukamad mehed asutanud ka viinaköögi.

Kodavere kirikuraamatus on teateid Lääne-Nuudi pojapojast, nimega „Havakivvi Reino Mats“ (sünd. 1744. a.). Tema poeg, „Havakivvi Matsi Jürri“ (1774—1843), kes Kodavere kirikus pidas ka võõrmündriametit, võttis talupoegade priiikslaskmise ajal perekonnanimeks „Havakivvi“, mis on ka Anna Haava kodanlikuks nimeks ¹⁾. Luuletaja vanaisa Jaak Haavakivi (1798—1856) olnud pikk ja sirge mees nagu ta esiisadki.

A. Haava emapoolne vanaema Krõõt (1797—1870), kellest kui kuulsast soonetasuajast jutustatakse lühipalas „Vanaema ja ema“, naitus pärast oma esimese mehe surma teiskordselt „Tomas Janast'iga“ a. 1831 ja sellest abielust sündis 1841. a. Punikveres tütar Sohvi. Nagu jutu järgi teame, tahtis „väesaks“ Sohvit endale kasulapseks, aga ema ei andnud oma tüdart sakslasele kasvatada ega ümber rahvustada.

Laulikneiu vanemad Joosep Haavakivi (sünd. 1836) ja Sohvi Janast laulatati Kodavere kirikus 14. dets. 1858. a. Et Joosepi isa oli paari aasta eest surnud, hakkas noorpaar omal jõul Haavakivi talu majapidamist korraldama. Kuigi talukoht oli suur nagu

¹⁾ Tartu linna perekonnaseisuametniku otsusega 20. III 1939. a. on Anna Rosalie Havakivvi uueks perekonnanimeks antud „Haavakivi“.

väike karjamõis, suutsid kirjaniku vanemad talu korras hoida. Isa oli aus, otsekohene, pikameelne ja pehme loomuga²⁾). Ta lemmiktegevuseks oli hobuste kasvatamine. Tavaliselt peeti Haavakivi talus 10—12 hobust, keda isa ka näitusele viis, saades seal auhindu. Luuletaja mäletab, et üks hobust toonud korraga kolm auhinda: ühe iluduses, teise jooksus ja kolmanda vedamises. Ema oli loomult tundehell ja pahanemisel äge. Aasta ringi talitas ta loomi, seejuures suvel olles tegev põllul ja talvel kududes kangaid.

Haavakivi talust, kus põlvest põlve olid juurdunud head kombed, peeti ümbruskonnas lugu ja teda seati teistele eeskujuks. Argipäevil valitses talus kõikjal töömeeleolu, puhkepäevil aga loeti pühakirja, lauldi ja mängiti viiulit. Kurjavandumine oli seal kõvasti keelatud.

2.

Anna Haava sündis 3. oktoobril 1864 Haavakivi talu pere-mehe teise tütrena. Kümnepäevase maimukesena haigestus ta raskesti, nii et keskööl korraldati koolmeistri poolt öiste reheliste osavõttel hädaristimine³⁾). Tulevasele luuletajale anti nimeks *Anna Rosalie*. Emalt päris Haava kehalise kasvu ja emotsionaalseid omadusi, isalt sinised silmad ja karakterijooni.

Umbes samal ajal, kui algavad Haava esimesed kaunid lapsepõlvemälestused oma lihtsast ja südamearmsast isatalust, omandas Haavakivi talu salakavalusega ta isa „sõsaramees“ Villem Peramets, kes pidas Haavakivi veskit. Lugu ise oli järgmine. Taludeostmise ajal a. 1869 teinud õemees Peramets luuletaja isale ettepaneku, et nad ostaksid Haavakivi talu- ja veskikoha üheskoos mõisalt ära ja laseksid hiljem maad omavahel planeerida. Sellega nõustunud isa ja andnud Perametsale, kes läinud mõisa ostu teostama, omalt poolt 700 rubla lootuses, et talu kirjutatakse tema nimele. Kuid mõne aja pärast selgunud, et „sõsaramees“ lasknud niihästi talu- kui ka veskikoha oma nimele kinnistada⁴⁾). Peramets polnud oma ennekuulmatust pettusest hoolimata siiski nii jultunud, et oleks kirjaniku isa talust välja ajanud, aga hämmastav teadmine Haavakivi talu mittekuuluvusest ta põliste omanikele röövis kogu perekonnalt töötakte ja masendas meeleolu. Selle tagajärjel on Haavakivil tekkinud seni tundmata tülid ja seal on loobutud paljudest kaugelalatuvaist kavatsustest, näit. suure viljapuuaias asutamisest

2) Rudolf Haavakivi teateil.

3) Kodavere sünnimeetrika järgi.

4) R. Haavakivi teateil.

ja uudismaa kultiveerimisest, sest et ei tahetud ebaausat „sõsaramest“ ülearu orjata ⁵⁾). Nooruse tõttu jäid tulevasele luuletajale vanemate murede põhjused teadmatuks, aga hilisem valu isatalu kaotuse pärast tundus seda suuremana.

Eesti tookordse vähese jutuvaraga tutvus Haava peamiselt eelkoolialise tüdrukuna ja koolivaheaegadel. Omandanud varakult lugemisoskuse, hakkas ta kohe õhinal juturaamatuid, ajalehtede joonealuseid ja kalendrisabasid lugema. Pataste saksa-keelses eraalgkoolis tuli ta lektüürile vaheaeg, sest seal kulus kogu aeg õpinguiks. Haava kui agar õpilane püüdis koolis hoolikalt õppida, et kiiremini edasi jõuda ⁶⁾). Kirjandustoodete lugemine jätkus pärast Pataste eraalgkooli lõpetamist, kui ta jäi poolteiseks aastaks koju emale abiks.

Tartu kõrgemas tütarlastekoolis käsitleti vaid valitud autoreid, nagu Schilleri, Lessingi, Wielandi ja Klopstocki teoseid. Muu kirjandus, siinhulgas ka Goethe toodang, ei mahtunud selle kitsarinnalise õppeasutise kasvatuslikesse raamesse.

A. Haava tunnustab avameelselt, et ta on neiupõlves ja vanemas eas võrdlemisi vähe kirjandust lugenud. Ta ei saavat mitut teost järgemööda nautida. Kui laulikneiu on mõnd ilukirjanduslikku raamatut lugenud, siis teeb ta vaheaja, et loetu üle järele mõelda ja selle tundesisu uuesti sisemiselt läbi elada.

3.

Kahekümne-aastaselt lõpetas Haava Tartu tütarlastekooli ja 1885. a. mais oli ta Tartu-Jaani kirikus saksa leeris. Siitpeale vabanes ta võõrameelse hariduse mõjust ja astus kontakti eesti ringkondadega, et osa võtta isamaalistest üritustest. Ta käis „Postimehe“ toimetaja K. A. Hermannilt poolt juhutatavas laulukooris laulmas. Kui Haava 1886. a. debüteeris oma esikluuletusega „Koidulale“, õhutas koorijuht teda luuleloomingut jätkama ja seda „Postimehe“ veergudel avaldama. Honorari algajale autorile ei makstud, vaid ta sai K. A. Hermannilt raamatukauplusest tasuta kirjutuspaberit.

Vahepeal oli vahekord „sõsaramehiga“ nii vaenulikuks muutunud, et luuletaja isa lahkus 1887. a. Haavakivilt ja siirdus Võrumaale, kus ta ostis endale Tsähkna veskikoha. A. Haava veetis vanemate uues asukohas kaks suve ja sealse looduslikult kauni veskijärve ääres oleskelles ammutas ta maastiku-meeleolulist luuleinspiratsiooni.

5) A. Haava teateil.

6) Sama teateil.

Joosep Haavakivi lahkumisega sattus „sõsaramees“ Peramets ümbruskonna elanike põlguse alla. Ta polnud ju ülekohtune ainult luuletaja vanemate vastu, vaid pettis igal puhul ka teisi, näit. võttis veskilistelt matti, laskis naaberveskite vett maha jne. Et ära hoida Haavakivi talu langust ja võita uuesti külainimeste usaldust, sõitis Peramets Tsähknasse ja kutsus kirjaniku vanemad kodutallu tagasi. Nende omavaheline suuline kokkulepe oli selline, et nad vahetavad kohad — luuletaja isa saab Haavakivi talu ja Peramets Tsähkna veskikoha, aga „sõsaramees“ oskas asju nii ajada, et mõlemad kohad kinnistati tema nimel. Nii näeme, et Perametsa ahnusel polnud mingeid piire. Õigus oli neil, kes „sõsaramehel“ lausuvad: „Põrguhaud saab täis, aga sinu auahnus ei saa millalgi täis.“

Luuletaja isa, kellelt Peramets oli välja petnud kogu elu ajal kogutud varanduse, ei alustanud siiski kohtuprotsessi. Talle tundus vastikuna ülekohtu vastu võidelda kurjaga. Ta rahuldus sellegi teadmiselega, et ta võib oma viimset eluaastad surmale veeretada esiisade poolt asutatud talus.

Anna Haava esimesed värsivihud võeti kõikjal vaimustusega vastu. „Meie kõrgeandeline lauluneitsi leiab ikka suuremat kiitust ja tähelepanemist,“ kirjutab a. 1891 „Postimees“ 7). Ta kirjanduslik kuulsus levis ka sinnapoole Soome lahte. Kui Helsingisse saabus Weizenbergi modelleeritud A. Haava rindkuju, siis saadeti ka luuletajale autasuks 500 rbl.

Kaotanud 1891. a. detsembris oma isa ja pärast seda raskekujuliselt haigestunud, sõitis luuletaja 1892. a. Soomest saadud rahaga Saksamaale tervisevetele. Peatudes mitmes Saksa linnas, kosutas A. Haava oma tervist, laiendas silmaringi ja arendas oma kunstimeelt. Esteetilist naudingut pakkusid talle peale loodusilu kuulnud muusikapalad ja loetud saksa autorid. Tervislikult avaldasid taimtoidud väga head mõju. Luuletaja kirjutab: „Pole ma ju lapsest saadik kunagi suur lihasööja olnud. Ei olnud aga nendel aegadel meil siin Eestis aiaviljade tarvitamine nii moes nagu nüüd. Seal aga avastasin nende tähtsuse toitluses“ 8).

Saksamaalt ruttas luuletaja oma õe Liisa (sünd. 4. I 1860) surivoodi juurde. Ta ainus õde, kes oli abielus Tsooru vallakirjutaja Luigega, paranes tema juuresolekul. Aga kui A. Haava oli sõitnud ema juurde Kodaverre, saabus sinna 1893. a. sep-

7) „Postimees“ 1891, nr. 60, lk. 2.

8) A. Haava kiri 29. IX 1939.

tembris teade õe surmast. Õde sängitati Rõuge kalmistule oma väikeste laste kõrvale.

Sellal, kui A. Haava viibis Venemaal, elas ta ema Kodaveres praeguse ministri Leo Sepa vanemate talus, elatades end põllu- ja käsitööst. Luuletaja südamesooviks oli luua enda ja ema jaoks väike mugav koduke, aga ema surmapäeval, 5. IV 1898. a. pidi ta sellest kaunist kavatsusest lõplikult loobuma.

Rahaahne ja ülekohtuse „sõsaramehhe“ perekonna elulõpp kujunes traagiliseks. Üksteise järel surid ta perekonnaliikmed: kõigepealt ta ainus poeg, siis „sõsaramees“ ise ja viimaks ta naine Elisabeth Peramets, luuletaja ristiema⁹⁾). Haavakivi talu aga läks aastaiks hooldusele, et kohtu teel selgitada selle perekat pärijaskonda. Kohtuprotsesside ajal oli Haavakivi talu rentnikuks luuletaja vend Rudolf (sünd. 16. VI 1876) ja perenaise-ametit pidas seal Anna Haava ise. Talu läks müügile ja ühes sellega võõrastesse kättesse. Luuletajale määratud pärandusosa oli nii väike, et sellest piisas vaid hooldajale advokaadile honorariks.

Anna Haava on oma armastatud isatalu pärast hingeliselt väga palju kannatanud. Tundelisimail hetkil on tal valus kuulda sellest, mis on seoses Haavakiviga, ta kaotatud lapsepõlveparadiisiga. Kui kord Kodavere köster algatanud mõtte püstitada A. Haavale mälestussammas Haavakivile, siis vastanud luuletaja: „Püstitage see ükskõik kuhu, aga mitte Haavakivile!“¹⁰⁾

4.

Aineliselt olid Haavale muretud need aastad, mil ta töötas „Postimehe“ toimetuses, aga vabakirjaniku põlves sattus ta ainelistesse raskustesse. Iseäranis rusuv ja ränk oli Maailmasõja ja sellele järgnenud Saksa okupatsiooni aeg. Luuletaja elas kõledas katusekambris, kus tal mööbliks oli küünrapikkune ja -laiune laud, väike kapp, paar tooli ja sirmitagune säng. Luuletusi pidi ta looma poolpimedas toas. Seda valgustas väike endatehtud lamp, „mis ameti poolest enne tindipott olnud ja mille keskelt tõusis nüüd peenike klaastoru põleva tahiga, toites end petroolist“¹¹⁾.

Luuletajal jätkus elutarmu, et neid kodutuid ja õudseid aegu optimistlikult üle elada. Vaimuinimesena leppis ta piskuga ega

9) A. Haava teateil.

10) J. Grünbergi teateil.

11) A. Haava, Juta ja mina. Koguteos „A. Haava, M. Hermann ja A. Tamm“, lk. 139—140.

igatsenudki endale neid maisi mugavusi, mis osaks said neile, kes ta luulet all soojades tubades nautisid.

Eesti riikliku iseseisvuse ajal avardusid A. Haava elamis- ja loomistingimused. Ta teoste levik suurenes ja talle määrati kirjanikupaiuk. Lisateenistust pakkusid luuletajale tõlketööd.

Ühes oma vennaga tegi A. Haava katsed asutada uudistalul Palale oma endise kodukoha lähedusse. Ta vend sai „sõsara-mehe“ pärandustombust väikese maatüki keset põlist metsa. Juurdelõike saamise lootuses tegid nad seal uudispõldu ja ehitasid sinna metsamajakese, kus luuletaja veetis paar suve. Kuid juurdelõiget ei saadud ja talu asutamise kavatsusest tuli loobuda ¹²⁾).

1935. a. suvitas Haava kaks kuud meie linnuriigis Vilsandis ja oli sealseil kaljuseil kaldail vaimustatud tormise Läänemere vahutavaist laineist. Paar korda külastas ta Vaigaste saari, et lähemalt tutvuda lindude eluga. Neil ilusail päevil meenutas luuletaja koolipõlves nähtud kaunist unenägu, milles kogu ta elu oli pildistatud. Meeleolukamail hetkil olnud Haaval tunne, nagu oleks ta sel suvel jõudnud unenäos ennustatud kõige valgemasse ja rahulikumasse ruumi, et veeta muretuses ja õnnes vanaduspäevi. Aga sealsamas tekkinud luuletaja hinges kahtlused ja rahutused ning mure tuleviku pärast ¹³⁾).

Anna Haava on veetnud oma viimased eluaastad üksinduses. Kui ta mõnikord seltskonnas viibib, siis vajab ta pärast seda mõnenädalast vaheaega puhkuseks ja endale olemiseks. Kahjuks pole kaasinimesed teda igakord heatahtlikult kohelnud ega õigesti mõistnud, mis on valmistanud talle kannatusi ja hingelisi heitlusi. Sellest hoolimata pole Anna Haava kaotanud usku inimete õilsusse ja oma võimeisse sangarlikult ületada kõiki veel eelolevaid valusid ja vaevasid. Lähenedes oma 75. eluaasta kümnisele, kirjutab ta noorusliku elurõõmsusega: „Siiski on Jumal jõudu jaganud, et ikka alles elan, end ikka jälle sirgu ajan ja — optimistina, nagu olen, loodan ikka ja ikka, et veel enne oma eluloojangut kõigist neist tuleproovidest . . . välja jõuan ja särasilmi seda maailma vaatan“ ¹⁴⁾).

Loodame, et elutuli hõõgub juubilari hinges säärase kustumatu igavikusäraga, nagu ta idealismist immutatud laulud helisevad lakkamatult meie rahva põlvest põlve uuenevas teadvuses.

K. Mihkla.

12) Anna Haava teateil.

13) Alma Toom'i kiri 8. X 1939.

14) A. Haava kiri 25. IX 1939.

RAHVAPÄRIMUSI JA TEATEID J. HURDA KOHTA PÕLVAST.

On viimane aeg selleks, et otsida neid jälgi, mida J. Hurdast tema kodukihelkonnas Põlvas veel võib leida, ja talletada neid pärimusi, mis rahvasuus tema kohta liiguvad. Neid ei ole enam palju. Noorem põlv ei tea J. Hurdast peaaegu midagi, keskealised inimesed vähe, mõndagi aga teavad temast kõnelda vanemad, 70- ja 80-aastased ning veelgi vanemad inimesed, eriti muidugi need, kes pärit Himmaste külast, on seal sündinud, kasvanud ja elanud. Nende seas on J. Hurt väga populaarne, olgugi et tal selle külaga ja muidugi veel vähem muu osaga Põlva kihelkonnast vahest muud ühendust ei ole olnud, kui et ta seal on sündinud ja kasvanud. Mingeid jälgi ta oma tegevusega Põlva kihelkonda ei ole saanud jätta, sest et ta seal pole saanud avaldada erilist tegevust, välja arvatud noorpõlves rahvaluule ja keele sugemete kogumine, mida ta toimetas koolivaheaegadel.

Tavaliselt ei suhtuta oma kodunurgast pärinenud tegelastesse kuigi suure sümpaatiaga ega poolehoiuga, ja armastatakse neist tihti rääkida lugusid, mis neid ei lase paista just kõige paremas valguses. J. Hurda puhul aga on lugu ümberpööratud. Temast kõneldakse ta kodunurgas Himmastes ja selle ümbruses suure heatahtlikkusega, räägitakse üldiselt ainult head. Eriti kriipsutatakse alla tema vastutulelikku ja sõbralikku iseloomu, tema uhkusest olekut ja lihtsameelsust ning talupoeglikkust, tema suurt andekust ja veel suuremat tööindu, lõpuks ka tema eestimeelsust. Seski suhtes on kõik teadeteandjad ühel meelel, et J. Hurda lapsepõlvkodus valitses kehvus ja et ta elas, kasvas ning käis koolis majanduslikult üsna kitsastes oludes, milline asjaolu aga ei olevat teda kunagi häirinud tema hariduslikkudes taotlustes, vaid õhutanud teda seda suuremale edasipüüdmisele.

Ainult ühte, teatava määrani halvustavat märkust oli allakirjutanul võimalik Himmastes Hurda kohta kuulda, mis aga tehti väga tagasihoidlikult: ta olevat pidanud Otepää kirikuõpetaja kohalt lahkuma sellepärast, et olevat läinud väga rahaahneks ja ihneks ¹⁾).

Nagu Põlva kirikuraamatuid selgub, on J. Hurt kahe suure ja elujõulise suguvõsa järeltulija. Need on isa poolt Hurtade suguvõsa, kes paikneb Himmaste külas, ja ema poolt Kurvitsate suguvõsa, kes paikneb Himmastest 2—3 kilomeetrit eemalolevas

1) Juhan Keerd, sünd. 1861.

Mammaste külas. Need suguvõsad on mõlemad olnud lasterohked J. Hurda sünniajal 100 aastat tagasi ja on seda praegugi. Tänapäeval on nende suguvõsade järeltulijad muidugi palju laiemalt levinud kui seda on Põlva kihelkonna raamid. Mõlemad suguvõsad on aga põliselt Põlvas elanud, niikaugele kui rahvapärимused ulatuvad seda jälgima.

J. Hurda isapoolse suguvõsa perekonnanime saamisest nimepanemise ajal räägib rahvatraditsioon järgmist²⁾. Kord tulnud Põlva kihelkonna piiridesse kuuluva Sõmerpalu mõisa omanik von Roth Tilsli mõisa (samuti Põlva kihelkonnas) omanikule von Rothile külla kavatsusega üheskoos jahile minna. See olnud orjaajal, kui eestlastel veel perekonnanimesid ei olnud. Mindudki üheskoos Miiastesse jahile. Sõmerpalu mõisa omanikul olnud kaasas arukas ja väle poiss koerte ajajaks. See poiss hakanud Tilsli mõisa omanikule kohe meeldima ja ta öelnud Sõmerpalu omale, et „kuule, anna see poiss, kes sul kaasas on, mulle, ma annan sulle vastutasuks oma kõige parema hurda“. Sõmerpalu Roth ei olevat tahtnud esialgu nõus olla, nõustunud aga viimaks siiski ja nii saanudki poiss Tilsli Rothi omandiks. Hiljem, kui olnud perekonnanimede panemine talurahva vabastamise järel, mis teatavasti toimus 1819. a., andnud viimati nimetatud mõisnik oma toonasele jahipoisile kui juba elatunud mehele perekonnanimeks Hurt, sest et ta poisikesepõlves olnud hurda vastu vahetatud.

Poiss, kellest siin jutt, olnud dr. J. Hurda vanaisa, ristini-mega Jakob, nagu hiljem pojapojalgi oli sama nimi.

Perekonnanimede panemise ajal olnud dr. J. Hurda vanaisa Jakob juba peremees Lepa talus, esimene peremees selles talus Hurda suguvõsast. Lepa olnud tol ajal Himmaste külas üks suuremaid talusid, omades üle 70 riia vakamaa põldu. Jakob Hurda järeltulijaks Lepa talus saanud ta poeg Jaan Hurt, kes on J. Hurda isa. Jaan Hurtki, sündinud 1. juulil (ukj.) 1818. a., olnud arukas ja ettevõtlik mees, mistõttu tema tegevus ei olevat piir-dunud mitte üksi talupidamisega, seda enam, et ta väga ei olevat armastanud ise tegelikku talutööd teha. Talu pidades olnud ta ühtlasi ka Himmaste küla koolmeister ja lisaks veel mölder, kusjuures veski olnud tal lellepojaga kahe peale³⁾. Kool asu-nud tema talus Lepal. Palgaks saanud Jaan Hurt koolmeistri- ameti pidamise eest Vana-Koiola mõisalt kolmanda jao mõisa or-just, s. t. ta olevat olnud vabastatud kolmandikust mõisale tehta-

2) Jaan Lääne, sünd. 1865.

3) Hurda õepoeg Joosep Hurt, sünd. 1868.

vast teost⁴⁾. See olnud esimene kool Himmaste külas ja üks esimesi koole Põlva kandis üldse. Kooli peetud Lepa talu kambarris. Koolitöö seisnud lugemise, kirjutamise ja katekismuse õpetamises.

Jaan Hurt abiellus 1838. a. noorelt niisama noore neiu Mari Kurvitsaga, sündinud 14. märtsil (ukj.) 1818. Viimane oli pärit Mammaste külast Kurvitsa talust. Mari, Jaan Hurda naine, saanud algusest peale juhtivaks inimeseks talu majapidamises ja talu igapäevases ning tegelikus töös, kuna mees enamasti talu tööst eemal seisnud, tegeldes rohkem koolmeistri- ja möldriametiga ja omades peale selle veel üht erilist „nõrkust“, mis avaldunud huvis raamatute ja üldse kirjavara vastu. Hiljem, kui ta pimedaks jäänud — põhjust põlvapoolsed rahvapärимused ei nimeta —, jäänud ta talupidamisest hoopis kõrvale ja majapidamist hakanud täiesti juhtima naine, kelle õlul siis olevat seisnud mitte üksnes talupidamine, vaid kes olnud mehel abiks ka koolmeistri- ja möldriametis.

Eriti raske olnud 1860. aasta, mil Lepa talus toimunud uue elumaja ehitamine. Vana maja kistud maha ja uus ehitatud just endise kohale. See elumaja on Lepa talus veel praegugi alles. Uue maja ehitamise ajal olnud Jaan ja Mari Hurda esimene poeg Jakob juba 21 aastat vana ja üliõpilane. Himmaste küla vanad inimesed räägivad, et talu üliõpilasest poeg olnud majaehitamise juures suvisel ülikooli vaheajal väga tegev. Tema olevat hõõveldanud kõik laelauad, seinapalgid ning muud ehituse juures tarvisolevad ja sellekohased esemed⁵⁾. Et see nii oli, sellest kõneleb veel praegu Lepa talu elumaja laetala, kuhu J. Hurt oma käega on sisse lõiganud aastaarvu 1860, tähistades oma tööosa maja ehitamises.

Aastast 1862, kui Jaan Hurt 4. jaanuaril (ukj.) surnud, võtnud ta naine Mari koolmeistri kohused täiesti enda kanda, olles üks väga väheseid naisi tol ajal pedagoogi ametis.

Mari Hurdast, J. Hurda emast, kõnelevad Himmaste küla rahvapärимused suurima lugupidamisega. Kõik sealsed vanad inimesed on ühel meelel, et Mari olnud väga tragi ja energiline naine. Mäletavad teda ju veel paljud, sest ta elas oma mehest tervelt 37 aastat kauem, surnes alles 12. jaanuaril (ukj.) 1899. Vanemas eas nimetati teda lihtsalt Lepa vanaks Mariks, millise nimega ei tahetud teda mitte halvustada, vaid just ümberpöörduvalt austada. Kui J. Hurt sai Otepää kirikuõpetajaks,

4) Liis Konna, sünd. 1855.

5) Juhan Keerd.

siis öelnud Himmaste küla inimesed ikka, et „vaadake, mis vana Mari oma pojast tegi — nüüd on Lepa Jakob Otepää õpetaja“⁶⁾.

Jaan ja Mari Hurdal oli 4 last, kaks poega ja kaks tütart. Üks poegadest suri varakult, ühe-aastaselt. Teised lapsed elasid vanaks. Tütar Eva päris Lepa talu, tütar Anu sai Otepää kihelkonda mehele. Perekonnas valitsenud pietistlik vaim, kuna nii perekonnaisa kui -ema kuulunud vennastekoguduse liikmete hulka. Loetud virgasti vaimulikke raamatuid, aga ka ilmlikke raamatuid ja ajalehti. Niipea kui „Perno Postimees“ ilmuma hakanud, tellitud see, pärastpoole loetud „Eesti Postimeest“⁷⁾. Talus jõukust ei olevat olnud, nagu juba tähendatud. Aga kuigi majas valitsenud puudus, eraldanud Lepa talu rahvas end teataval määral teistest, tundes end koolitalu tõttu nagu kõrgemal seisvat ja parema olevat. Kõigi inimestega külas ei olevat läbi käidud. Nii toimitud sellepärast, et hoiduda tühjate juttude eest, mis ikka tekivad, kui inimestega palju läbi käiakse.

Ka teenijaid ei olevat tahetud lasta palju külas ringi liikuda. Teenijad elanud suitsutares, pererahvas kambris. Söödud aga tares ühises lauas. Söögipalve lugemist söögi eel ja järel ei olevat harrastatud. Tööle mindud kohe, kui päike tõusnud. Töö juures ees ja taga olnud ikka perenaine ise⁸⁾.

Hariduse kasu osatud Lepa talus kõrgelt hinnata, sellest ka vanemate soov oma pojale Jakobile anda rohkem haridust, kui tavaliselt kombeks olnud külapoistele anda. Isa esialgne kavatus olnud pojast koolitada enesele järeltulija koolmeistri ametis. Sellepärast viidudki Jakob Mammaste külla kõstri juurde kihelkonnakooli. Juba selles koolis olnud poiss hoolas ja virk. Kuidagi ei olevat ta tahtnud kas halva ilma, haiguse või mõne muu põhjuse tõttu koolist puududa. Igal laupäeval tulnud ta koju ja esmaspäeva hommikul läinud jälle kooli. Ka nädala sees käinud ta vahel kodus, et endale jälle toitu viia. Peatoit olnud tal must leib ja hapud kapsad. Liha olnud poistele võimalik harva ühes anda. Kord juhtunud poisil Mammastesse kooli minnes toidukandmisega õnnetus. Kapsapott olevat ilma poisi märkamata tühjaks joosnud ja kapsad teele laiali läinud. Kui ta viimaks seda märganud, olnud kõik kapsad juba maas. Mis nüüd teha? Kuidas sa lähed kooli ilma toiduta? Aga ei, koolist ei tohi puududa, saagu mis saab. Kiiresti korjanud ta mulla ja poriga

6) Juhan Keerd ja Jakob Rettel, sünd. 1857.

7) Liis Konna.

8) Seesama.

segamini olevad kapsad kokku, ajanud potti tagasi ja läinud kooli. Säärane õnnetus ei tohtivat ometi takistajaks olla kooli minemisel, pealegi kui veel õnnetus oma süü läbi on tulnud, olevat Hurt ise hiljem, juba kirikuõpetaja olles, seletanud Him-maste küla meestele ⁹⁾).

Kui õppimine Mammaste kihelkonnakoolis läbi, saatnud vanemad Jakobi Tartu kreiskooli, arvates, et kihelkonnakooli haridusest veel ei jätku koolmeistriks saamiseks. Vanemal ei olevat kerge olnud saata poega Tartu kreiskooli. Kuid raskustest loodetud hea tahtmise juures üle saada, Jakob Hurda elus olnud need ajad, mis nüüd saabunud, kõige raskemad. Ta õppimine ja elamine toimunud väga kitsastes oludes. Puhuti pole tal õiget korteritki olnud. Ainult ema äärmise hoole tõttu olnud pojalt võimalik linnas koolis käia. Ema teinud kõik, et poja seisukorda pisutki kergendada. Ta keetnud oma Jakobile pakse kapsaid ja harva sekka ka liha terveks nädalaks valmis ja käinud igal nädalal oma voori hobusega linnas ära, olgu siis milline tee ja ilm tahes. Tihti teinud ta oma voorid ja käigud linna läbi kõige karmimate külmade ja tuiskude. Mõnikord viinud poisile valmis-keedetud sööki linna ka naabertalu peremees Joosep Keerd, kes olnud Lepa rahva ligidalt sugulane. Viimane teinud seda heameelega, kui olnud tarvidus mõnesugusel põhjusel linna minna ¹⁰⁾. Keegi pidanud ju aitama, sest oma poega linnas kostil pidada ei olnud Hurda perekonnal võimalik.

Nii toimunud see J. Hurda kreiskoolis käies, kui ka hiljem gümnaasiumis olles. Kui ta ülikooli läinud ja üliõpilaseks saanud, siis hakanud ta juba ka ise enesele raha teenima, eratunde andes ja kirjatöid tehes. Kuid kodust saanud ta ikkagi veel li-saks toidumooni ja riidekraami. Ema poolt kootud ja külarät-sepa tehtud riides käinud J. Hurt nii koolis kui ka ülikoolis, isegi hiljem, juba Otepää kirikuõpetaja olles. Kui ta ülikooli astunud, siis pilganud ja irvitanud aadlivõsude ja mõisnikkude pojad teda ta maameheliku riidetuse pärast, öeldes, et „kae kus mats, endal kahe voldiga särk seljas, tuleb sita veere alt välja ja tikub ülikooli“ ¹¹⁾.

Üliõpilaspõlves hankinud J. Hurt endale sissetulekut era-tundide andmise ja kirjatööde tegemise kõrval veel ühe rikka, aga pimedada krahvi talutamisest. Sellel olnud imelikud nõuded ja maitsed ning tujud. Ta tahtnud, et tema talutaja oleks üli-

9) Jaan Lääne. Teiste andmete järgi on kapsad länikust lumisele teele kukkunud.

10) Juhan Keerd.

11) Ann Kurvits, sünd. 1867.

kooli lõpetanud mees või vähemalt üliõpilane. Hurdas leidnud ta enesele meelepärase talutaja, kelle käekõrval ta siis väljas oma jalutuskäikudel liikunud; aga mitte üksi väljas, vaid ka seltskonnas. Krahv olnud Hurdaga väga rahul. Oma ülikooli õppemaksud tasunudki viimane kõik neist rahadest, mis ta saanud pimeda krahvi talutamisest, ja üle jäänud veel muudekski kulu- deks ¹²⁾.

Kooli ja ülikooli vaheaegadel suvel ja pühade ajal veetnud J. Hurt oma vaba aja enamasti maal Himmastes, kui teda just eratunnid, koduõpetajakohad ja muud kohustused linnas ei ole- vat kinni pidanud. Üliõpilaspõlves aga käinud ta siiski võrdle- misi vähe kodus, sest olnud Tartus mitmesuguste ülesannetega ka õppetöö vaheaegadel seotud. Kui tulnud koju, siis üliõpila- sena tavaliselt enam talu välistöödel ei olevat käinud, küll aga teinud seda õpilasena, kreiskoolis ja gümnaasiumis käies. Üli- õpilasena istunud ta Himmastes vaba aja enamasti raamatute taga ja lugenud ning õppinud. Peaaegu igal õhtul tulnud ümber- kaudseist taludest vanemad mehed temaga jutlema, kui ta kodus olnud. Mehed pärinud temalt seletust kõigi maailma asjade kohta, eriti arutatud küsimusi, mis puutunud talurahva õigus- tesse uue seaduse alusel, mille Hurt teatavasti tõlkis eesti keelde. Ka pärinud mehed J. Hurdalt, kuidas õppimine läheb, kas on raske, mida ülikoolis õpitakse ja mida seal muidu tehakse ¹³⁾. Kord jutustanud Hurt, vastates meeste küsimustele, järgmise loo ¹⁴⁾. Ühel päeval läinud tudengid oma järjekordsele lõbut- semiskäigule. Tema kutsutud ka ühes. Ta tahtnud küll vastu pui- gelda ja mitte ühes minna, kuid teda pole maha jäetud. Nii ole- vat ta olnud sunnitud ühes minema ja kõik kaasa tegema, mis teised teevad. Teel olevat ta aga märkamatuult teiste hulgast ära kadunud, läinud siis kaugele Raadi mõisa väljale, istunud sinna ühele suurele kivile ja hakanud kaasavõetud raamatut lugema.

Ka olevat Hurt koduküla meestele seletanud, et ta ülikoolis erilist huvi usuteaduse vastu ei tundvat, rohkem huvitavat teda ajalugu ja keeleteadus. Usuteadust olevat ta õppima hakanud peamiselt oma isa ja kreiskooli inspektori Oetteli soovil ja tah- tel. Mõnikord olevat ta kahetsenud, et ei ole hakanud õppima keeleteadust ja peab nüüd õppima usuteadust ¹⁵⁾.

Kodus olles olnud J. Hurda lemmiktoiduks eriti odrajahu- puder ja kuivatatud kala ning ikka jälle paksud kapsad, mida

12) Juhan Keerd.

13) Jakob Rettel ja Liis Konna.

14) Joosep Kattai.

15) Juhan Keerd.

ema talle keetnud. Hiljemgi, kui ta vahel juba kirikuõpetajana Otepäält ja Peterburist Himmastesse Lepale tulnud, siis öelnud ta ikka õele, et „Eva, keeda mulle odrajahuputru“. Kui puder keedetud, hakanud ta seda isuga sööma, ise sidunud habeme rätikuga kinni, et see pudruseks ja piimaseks ei saaks¹⁶⁾.

Kui J. Hurt ülikooli kursuse oli lõpetanud, ei olnud temal väljavaated kirikuõpetajana — oma otsesel kutsealal — kuigi soodsad, arvestades päritolu ja eestimeelset elukäsitust. Seepärast otsustas ta anduda pedagoogiametile. Varsti saigi ta õpetajakoha Kuressaare gümnaasiumis. Kuidas ema poja eest hoolt kandis ja tema heaolu silmas pidas, näitab asjaolu, et isegi Kuressaarde viidud Lepalt veel Hurdale toidumoona ja riidekraami järele. Ema lasknud kaks hobust ette rakendada ja saatnud kaks kraamikoormat kaugele Kuressaarde kahe sulasega teele. Neist sulastest ühe nimi olnud Peeter Sell, teise nime teadete andja ei mäleta¹⁷⁾.

Omaette huvitava peatüki kujundab Põlva pastorite Schwarz'ide ja Hurda vahekord selles osas, kuidas see rahvapärimestes kajastub. Kõigi Himmaste küla ja ka naaberkülade vanemate inimeste üksmeelsel otsusel olevat see vahekord olnud halb ja väga külm¹⁸⁾. Sellest ajast peale, kui J. Hurt läinud Tartu ülikooli usuteadust õppima, suhtunud Schwarzide perekond temasse ilmselt vaenulikult ja pahatahtlikult. Siit tulevatki Põlva rahva arvates põhjust otsida, miks J. Hurt nii vähe olevat Schwarzide perekonnas liikunud ja selle rahvaga nii vähe kokku puutunud. Schwarzid kui kindlad ja veendunud baltisakslased ei olevat heameelega vaadanud sellele, et eestlane kõrgemat haridust saab, liiatigi veel ülikooliharidust, ja oma silmaringi laiendab. Neid olevat kantselistki hurjutatud, kes püüdsid kõrgema hariduse poole. Ülikooliharidus olevat eestlastele õnnetuseks ja rikkuvat nad ära. Nii jutlustanud Schwarzid. Läänud sajandi keskpaiku olnud vanim Schwarz üsna haridusesõbralik, tegutsedes eestikeelse koolikirjanduse ja vaimuliku kirjanduse põllul. Hiljem tõmbunud ta tagasi. Teised Schwarzid ei olevat eesti rahva vaimuelu vastu kunagi huvi tundnud.

Veel tähtsam põhjus, miks Schwarzid J. Hurdasse suhtunud vaenulikult, peitunud selles, et nad näinud viimases kui konkurendis ohtu, mis ähvardanud Põlva pastorikohta. Olnud ju keskmine Schwarz, Johann Georg, sündinud 1838, J. Hurdaga pea-

16) Juhan Keerd.

17) Jakob Rettel.

18) Juhan Keerd, Jakob Rettel ja Liis Konna.

aegu ühevanune, käinud ühel ajal temaga ülikoolis ja olnud ühel ajal kandidaat. Schwarzid kartnud väga, et J. Hurt kui eestlane ja hea eesti keele tundja ning rahvalik kõnemees võib Põlva rahva südamed võita, nii et kogudus ei soovi mitte noort Schwarzit endale hingekarjaseks, vaid Himmaste küla meest Jakob Hurta. Sellest kartusest olevatki olnud tingitud asjaolu, et J. Hurta nii vähe olevat kutsutud Põlva kirikusse jumalateenistust pidama. See olevat toimunud kõigest kaks korda, kord J. Hurda kandidaadipõlves ja teine kord tema Otepää kirikuõpetaja olles piiblipühal 1877. a. augustikuus¹⁹⁾. Sellest, kuidas vana Schwarz J. Hurdaga esimesel korral toiminud ja kuidas Hurt vastu reageerinud, kui ta kandidaadina Põlva kirikus jutlustanud, jutustab Liis Konna, kes on sündinud Himmaste külas ja läinud sajandi 70-ndail aastail Lepa talus 3 aastat teeninud, järgmise iseloomustava loo. Põlva kirikuõpetaja Johann Georg Schwarz vanem, nn. vana Schwarz, kutsunud J. Hurda oma kirikusse jutlustama. Hommikul enne jumalateenistust andnud ta valmiskirjutatud jutluse J. Hurda kätte, mis tulnud viimasele täiesti ootamata, ja käskinud selle sõna-sõnalt kantslis ette kanda, teatades oma käsust ühtlasi ka kirikuvöörmündreile, eesmärgiga, et need kõneleksid sellest ka teistele koguduseliikmetele. Sellest oleksid viimased enesestki mõista pidanud järeldama, et „vaadake, Himmaste küla mees ei oska ise jutlust teha ega öelda, vana õpetaja peab temale selle valmis tegema ja üles kirjutama“. Säärase talitusviisiga tahtnud Schwarz esiteks Hurta rahva silmis halvustada ja teiseks takistada teda iseseisva jutlusega esinemast, mida viimane oleks enesestki mõista teinud ilusas ning sulas eesti keeles ja seega koguduse hoobilt enda poole võitnud. Seda aga kartnudki Schwarz just kõige enam.

J. Hurt võtnud valmiskirjutatud jutluse rahulikult vastu, ilma et kuidagi oleks avaldanud oma imestust või rahulolematust Schwarzit teguviisi suhtes, taibates aga kohe, milles asi seisab, kuid ei olevat läinud õnge. Pühakirja tekstiks, mille alusel Schwarz Hurdale jutluse valmis kirjutanud, olevat ta valinud loomisloo I Moosese raamatust I peatükist. J. Hurt läinud kantslisse ja lugenud nimetatud pühakirjateksti ette nagu kord ja kohus. Kuid jutluseteksti, mille Schwarz oli talle valmis kirjutanud, ei olevat ta mõelnudki ette kanda, vaid pidanud maha enda koostatud jutluse, mida ta alanud umbes järgmiste sõnadega: „Praegu kuulsime ettelõetud kirjatükist, et kui Jumal maa ja taeva lõi, siis oli see tühi ja paljas, jah, vaadake, nii tühi

19) Jakob Rettel ja Joosep Kattai.

ja paljas kui see puhas paberileht minu käes!“ Seejuures näidanud ta kogudusele valget paberilehte, pöörates selle ühte ja teist külge. Jutlustanud ta vabalt, paberilt maha lugemata, ja nii heas ja ilusas eesti keeles, et selle mõju olnud rahvale otse rabav. Muuseas öelnud ta veel, et „vaadake, mina ei paku teile oma väikesest karjapaunast mitte võõrast vaimutoitu, vaid oma, mis tuleb südamest ja mingi ka südamesse. Kõike aga, mis ma tahaksin teile anda, ei saa ma mitte anda. Olge sellega rahul, mis ma olen võinud teile pakkuda“. See jutlus olnud midagi säärast, mis tabanud kuulajaid kui unenägu ²⁰).

Vana Schwarz olnud selle jutluse järel kui meelest ära. Ta näinud Hurdas väga kardetavat võistlejat oma pojale, kellest varsti pidi saama Põlva kirikuõpetaja, kuna tema ise oli juba rauk. Et Põlva õpetajaks kuidagi võiks saada Himmaste küla mees J. Hurt, säärast mõtetki ei olevat tohtinud keegi eneses hellitada. Kiires korras hakanud vana Schwarz oma poja huvides astuma vastavaid samme, et sellele kindlustada Põlva kirikuõpetaja kohta. Ta pöördunud kohe konvendi poole palvega, et see lubaks ta pojalt tema asemele õpetajaks saada, ilma et toimuks avalikke valimisi ²¹). Konvent kui peamiselt mõisnikkudest koosnev asutis olnud muidugi nõus ja andnud oma õnnistuse kaasa, ja nii saanud Johann Georg Schwarz noorem 1868. a. oma isa asemele Põlva kirikuõpetajaks. Ka konsistoorium kinnitanud sõna lausumata selle seadusevastase isehakkamise. Nii teostunud see, mis olnud vana Schwarzil palavamaks südamesooviks. Kui poeg oma isa asemel pastor olnud, öelnud viimane kantslist: „Minu armas poeg on minu asemele saanud Põlva õpetajaks, olgugi et tudeng Hurt on ta liha luude pealt ära söönud, aga luid ei ole ta veel mitte suutnud ära süüa“ ²²). Schwarzide kartus ei olevat olnud päris põhjusetu. Põlva koguduses liikunud tõesti salajane soov saada J. Hurt oma hingekarjaseks ²³).

J. Hurda teist jutlust, mille ta Põlva kirikus piiblipühal 1877 Otepää õpetajana pidanud, mäletavad paljud vanad inimesed. Seegi olnud esitatud väga ilusas ja kõlavas eesti keeles, mis asjaolu rahvale eriti meelde on jäänud. Viimati nimetatud jutluses kõnelnud ta sellest, et ta Põlvast pärineb ja et Himmastes on ta lapsepõlvkodu. Kirik olnud puupüsti rahvast täis, enam rahvast olnud äga veel väljas, sest kõik pole sisse mahtunud ²⁴).

20) Joosep Kattai.

21) Jaan Lääne.

22) Seesama.

23) Seesama.

24) Joosep Loderaud, sünd. 1861, Jakob Rettel ja Joosep Kattai.

Otepää kirikuõpetajaks valiti J. Hurt teatavasti a. 1872. Sinna siirdudes viinud ta enesele kõik teenijad oma kodukülalt Himmastest. Üks Himmaste mees olnud metsavahiks ja teine kutsariks. Viimase nimi olnud Klade. Selle naine olnud kirikuõpetaja taretüdrukus²⁵⁾. Ka viinud J. Hurt oma ema Lepalt Otepäale oma majapidamist juhtima ja põllu- ning aiatööd korraldama. Ise ta ei olevat sellega kuigi palju tegemist teinud, andudes kogu hingega koguduse vaimse ja usulise elu arendamisele, Eesti Aleksandri-kooli komiteede ja Eesti Kirjameeste Seltsi tegevuse juhtimisele ning töötamisele kirjanduse põllul.

Otepäält käinud ema ja poeg tihti Himmastes, ema tihe mini, poeg harvemini. Himmastes lastud õde Eval kududa vennale saanitekke ja muud riidekraami. Ka käinud Himmaste rahvas mõnikord J. Hurta Otepääl vaatamas ja sealses kirikus tema jutlust kuulamas. Nii jutustab üks Himmaste mees²⁶⁾, et temagi käinud kord ühes teiste himmastelastega Otepää kirikus. J. Hurt saanud sellest pärast jumalateenistust kuulda ja läinud kohe otsima, kus need Himmaste küla inimesed on, et neid enda poole külla kutsuda. Kui ta nad üles leidnud, öelnud ta, et „ma kae ka, kes need Himmaste elanikud on“. Kirikuõpetaja eluruumides olnud ka mitmeid Otepää koguduse liikmeid. Hurt olnud nii külalislahke, et igapähe, kes aga tulnud, kutsunud oma ruumidesse. Pärast harjunud inimesed sellega ära ja läinud ise alati õpetaja ruumidesse. Igal pühapäeval olnud ruumid inimesi täis, käinud sisse ja välja. Viimaks hakanud õpetajaproua mehele etteheiteid tegema, et „kuule, kuhu me ise elama asume, kui sa kõik ruumid annad koguduse tarvitada“. Kui Hurt inimestele hiljem hakanud takistusi tegema oma ruumidesse tulemises, siis peetud teda pahaks.

J. Hurda Otepäält Peterburi mineku järel läinud ta ema teise tütre Anne juurde elama, kes olnud Päidlas mehel.

Teised Himmaste inimesed — J. Hurda teenijad — tulnud oma kodukülla tagasi. Peterburi ei olevat nad läinud²⁷⁾. Peterburistki käinud J. Hurt tihti, esialgu vähemalt kord aastas, Himmastes, pidades oma kodunurka ikka meeles. Viimast korda käinud ta Himmastes ja üldse Põlvas oma ema matuse puhul 1899. a. Sellest matusest mäletavad vanemad inimesed, et matusetalituse pidanud Põlva õpetaja J. G. Schwarz. Pärast kõnelnud haul ka J. Hurt. Oma kõnes olevat ta alla kriipsutanud ema suurt armas-

25) Jakob Rettel.

26) Seesama.

27) Seesama.

tust oma laste vastu ja tema tööenergiat²⁸⁾). Pärast matusetalitust tulnud J. Hurt ühes teiste matuselistelega Lepa tallu ema peie-sid pidama. Seal kõnelnud ta teiste matuselistelega kui omasugus-tega mitmesugustest küsimustest. Jakob Rettel mäletab, et ta muuseas kõnelnud ka sellest, kuidas ta Põhja-Soomes ühel kõr-gel mäel (Aavasaksa) käinud ja seal näinud, kuidas päike öösel kell 12 loojumata olnud ja seisnud nagu kana pesal, hakates siis jälle kord-korralt kõrgemale tõusma. Samuti kõnelnud ta sellest, kuidas ta näinud, kui Alpides viidud inimesi üles ja alla nagu pangedega. Kuulajad jälginud suure huviga Hurda jutustusi maailmast ja maast. Uhkusevaimu ei olevat tal sugugi olnud. Rääkinud kõigiga lahkelt ja sõbralikult. Pärast ema matust ei olevat ta enam Himmastesse saanud. Vanemate hauale lasknud ta tänutäheks panna raudristi.

Peterburis elades tundnud J. Hurt elavat huvi oma kodu-nurga Põlva vastu. Sõjaväe õpetajana pärinud ta alati eestlas-test sõduritelt järele, kes neist pärineb Võrumaalt, eriti aga Põl-vast. Jakob Algma, sünd. 1871, jutustab, et kui tema tulnud 1892. a. Peterburi ja asunud kaardiväkke teenima, siis puutunud ta J. Hurdaga kui sõjaväe õpetajaga tihti kokku. Viimane päri-nud temalt põhjalikult, kuidas nüüd Põlva pool elatakse. Eesti sõduritele jutlustades manitsenud ta neid ikka eestlasteks jääma. J. Algma mäletab, kuidas J. Hurt kord Peterburi Jaani kiriku kantslis öelnud: „Meie Peterburi Eesti (Eesti Kooliseltsi kool) koolis on 60 last, kelle vanemad on eestlased, kellest aga suur hulk eesti keele sõnagi ei mõista, teised oskavat vaid mõne sõna. See on väga kurb lugu. Minu palve on, et eestlased oma ema-keele ikka alles hoiaksid. Mina olen palju keeli kuulnud, aga ükski ei ole neist nii mahe ja ilusa kõlaga kui eesti keel. Ärge unustage eesti keelt.“

J. Hurda suurt armastust eesti keele vastu ja tema eesti keele põhjalikku tundmist armastavad vanemad Himmaste küla ja Põlva kihelkonna inimesed alatasa alla kriipsutada. Kui põhjalik ja hea eesti keele tundja J. Hurt olnud, sellest jutustab mit-mel puhul mainitud Liis Konna järgmise loo. Suur Vene keiser lasknud igal pool, kus eesti keele tundjad elavad, järele kuulata, kes on kõige parem selle keele mõistja. Kui tal sääraseid olnud juba mitmeid teada, siis kutsunud ta nad kõik Peterburi enda juurde. Seal lasknud ta proovida nende eesti keele oskust. Sellel proovimisel selgunud, et kõige parem eesti keele tundja olnud

28) Seesama.

J. Hurt. Keegi teine ei olevat oma keeletarkusega temale ligigi saanud.

Milleks siis suur Vene keiser oli otsinud head eesti keele tundjat? Põlva rahvapärinus lausub selle kohta järgmist: keiser otsinud head eesti keele tundjat selleks, et lasta oma lastele eesti keelt õpetada. Keisri lastele eesti keele õpetajaks saanud J. Hurt. Seepärast lahkunudki ta kodumaalt ja Otepäält, et minna Peterburi keisri lastele eesti keelt õpetama. J. Hurdale olnud see õnneks, sest niiviisi pääsenud ta mõisnikkude ja sakste tagakiusamise eest, kes teda kodumaal püüdnud mürgitada.

J. Hurda mürgitamise katsetest mõisnikkude poolt liigub Põlvas paar versiooni. Need mõlemad on peaaegu sarnased Otepää versiooniga. Need kõlavad järgmiselt. Kord kutsutud J. Hurt kirikuõpetajana Pilkuse mõisa mingile kodusele peole. Ta läinudki sinna paha aimamata. Teiste piduliste-mõisnikkude seas olevat J. Hurdale kui kirikuõpetajale lauas auväärt koht määratud. Mõisa teenijale, eesti soost tüdrukule, paistnud aga huvi, mida seekord J. Hurda vastu enne tema tulekut üles näidatud, natuke kahtlane. Ja salamahti näinudki ta, kuidas J. Hurdale määratud kohviklaasi pandud piduperemehe poolt mürki. Tüdruk ehmatanud säärasest teguviisist väga ära. Ta valvanud hooliga, mil J. Hurt tuleb. Kui viimane kohale saabunud, teatanud tüdruk talle ilma piduperemehe märkamata, mida tema vastu kavatsetakse, hoiatades, et ärgu ta söögu ühtki raasu ega joogu ühtki tilka sellest, mis on laual. J. Hurt jahmunud pisut, pole aga kõigest sellest, mis äsja kuulnud, peol midagi välja teinud. Rahulikult toimetanud ta oma ametitalituse. Pärast, kui tulnud söömaeg ja kui külalised palutud lauda, läinud Hurtki endale määratud kohale, rahulik ja tasakaalus nagu ikka. Kuid söönud ega joonud ei olevat ta põrmugi. Sellest J. Hurda teguviisist olnud kõik lauasistujad imestunud ja pahasedki, tehes temale etteheiteid rikkaliku pidulaua ignoreerimise ja seega piduperemehe haavamise pärast. Seepeale vabandanud J. Hurt viisakalt, tõusnud lauast üles ja läinud koju.

Sellele mürgitamiskatsele olevat hiljem protsess järgnenud, mille J. Hurt mõisnikkude vastu algatanud ²⁹⁾. Kuid see lõppenud tagajärjeta, sest mõisnikud osanud asja ära summutada, süüdistades veel Hurta pealegi nende põhjuseta laimamises.

Oma viha ei olevat aga mõisnikud J. Hurda vastu ka siis jätnud, kui viimane oli juba Peterburis. Nad ei olevat enne saa-

29) Joosep Kattai.

nud rahu, kui nad ta hinge olid kätte saanud. Saamata teda Otepääl mürgitada, olevat nad ta Peterburis ometi viimaks mürgitanud, lastes salaja panna mürki kalasse, mida siis J. Hurt söönud ja surnud. Nii saanud nad viimati ometi seda, mida nad tahtnud, tappes suure eestlase, keda nad pidasid enesele kardetavaks ³⁰⁾.

J. Roos.

LISANDUSI EESTIKEELSE PIIBLI VÄLJAANDMISLOOLE.

Esimese eestikeelse täispiibli väljaandmine 1739. aastal on olnud meie kiriku- ja kultuuriloos silmapaistvaks suursündmuseks. Kahjuks pole seda haruldast juubelit tänava küllalt väärrikalt tähistatud. Oleks sel puhul oodanud mõnda ulatuslikumat eriuurimust, mida see küsimus ammugi väärrib, või teadusliku alusega koguteost, kuid need lootused ei näi täituvat. Peame siis endiselt oma juubelikõnede ja -kirjutiste jaoks materjali otsima Villem Reimani teenelisest „Eesti Piibli ümberpanemise loost“, kuigi see pühitseb ise 50-aastast juubelit (ilmunud 1889, teine trükk 1890) ja oma tublidusest hoolimata kannab vananemise märke.

Esimese piibli väljaandmine pole olnud paari aasta tööks. Sel seisab selja taga ligi 100 aasta ajalugu, mis talutab uurijat väga keerukasse andmestikku. Paljude isikute koostöö, mitmed algkäsikirjad ja osalised eeltrükised, tõusud ja langused välja-vaadetes, võitlused ja lõplik võidusaamine — see nõuab kindlasti hea spetsialisti kauaaegset uurimistööd. Kuid tulemused võiksid paljugi muuta ja täiendada praegu-käibivaid andmeid, mis on enamasti Reimani teosest ammutatud, kuid ümberjutustavate varieerimistega kaugenenuid algallikaist ja sagedasti ka tõest. Eelolevad read ei taha ega suudagi küsimust haarata täies ulatuses, vaid püüavad pakkuda ainult mõningaid lisaandmeid tulevastele uurimustele. Materjalid on kätte puutunud töötamisel Vennaste-uniteedi Arhiivis Herrnhutis Saksamaal ja võiksid mõnevõrra täiendada meiepoolseid teadmisi.

Seni pole üksikasjalisemalt selgitatud eri autorite osa piibli tõlkimisel. Ainult üldiselt mainitakse peatõlkija Anton Thor Helle kõrval tema abilistena Läänemaa praostit

30) Liis Konna ja Juhan Keerd.

Heinrich Gutsleff'i, Tallinna toomkiriku pastorit Albert Anton Vierorth'i ja „teisi pietistlikke pastoreid“. Vierorth'i eluloos ¹⁾ väidetakse, et ta olnud piibli väljaandmise juures 7 aastat tegev: tõlkimisega 1731. a. aprillist 1734. aastani ja tõlke kolmekordse revideerimisega 1734. aastast kuni 1737. a. märtsini. Peab arvama, et selline pikaajaline kaastöötamine pidi olema küllalt olulise tähtsusega.

Ka Tallinna gümnaasiumiõpetaja Christoph Erdmann Bieck'i kaastööd ei või alahinnata, nagu seda on seni tehtud. Tavaliselt nimetatakse teda ainult ühenduses piibliteksti ebaõnnestunud keelelise korrigeerimisega: oma liiga agara pedantsusega olevat ta mõnedki Thor Helle õiged keelendid „parandanud“ vigaseks. Bieck ise nimetab ²⁾ ennast Thor Helle ja H. Gutsleff'i kõrval kolmandaks tõlkijaks, jättes Vierorth'i jt. kaastöölised sellest kategooriast hoopis välja. Siiski on tema osa olnud peamiselt kontrolliv ja parandav, nagu nähtub ka ta enda järgnevaist andmeist.

Bieck'i seletuse järgi ³⁾ polevat Uut Testamenti enam uuesti tõlgitud, vaid kasutatud selle eraldi trükisilmunud tõlget (1. trükk 1715, 2. trükk 1729), mida ainult korrigeeritud. Vana Testamendi tõlke pidanud aga tema, Bieck, kopeerima terves ulatuses, välja arvatud ainult apokriivaraamatute osa. Ta on teksti täht-tähelt revideerinud „kõigi inimlike võimistega“ (*nach allen menschl. Vermögen*), enne kui ühtegi salmi usaldanud lõplikult fikseerida. Et ta pidanud samal ajal andma koolis 7 tundi päevas, siis kulunud revideerivaks kopeerimiseks tervelt kaks aastat. Nõnda ei saanud Bieck'i ülesanne piirduda ainult tehnilise korrektoori lugemisega teksti ladumise ajal, nagu seda seni on arvatud, vaid puudutas tõlketeksti redigeerimist suuremas ulatuses. Arvatavasti tõi selline täpne töö teosele ka mitmeti kasu, mida ei suudaks varjutada isegi eksitused keelelisel parandamisel. Muuseas on Bieck olnud ka veendunud ja kesksam herrnhuutlane Tallinnas, kes pakkus tuge kohalikele tegelastele ja pidas kirjavahetust koguduse välismaiste juhtidega ⁴⁾.

1) Trükitud ajakirjas „Nachrichten aus der Brüder-Gemeine“ 1845, lk. 104—135. Seal puuduvad aga siintoodud andmed, mis leiduvad eluloo algkäsikirjas ABU (= Archiv der Brüder-Unität): R22,7-b39; dublett sealsamas 40.

2) ABU:R19Gaa18-a44, Bieck'i kiri 2. VII 1739.

3) Sealsamas.

4) Mõned kirjad on säilinud ABU-s. Vt. ka H. Grönroos, Suomen yhteyksistä herrnhutilaisuuteen 1700-luvulla. Helsinki, 1938, lk. 200 ja 239.

Suure tähtsusega on olnud A. A. Vierorth'i tegevus piibli väljaandmise küsimuse otsustamisel. Ta oli juba umbes 1730. aastast alates kirjavahetuses vennastekoguduse tegelastega, ka krahv Zinzendorf'i endaga ⁵⁾. Neile on ta saatnud palju informatsiooni kohalikest oludest ja sündmustest, hiljem aga peamiselt nõu küsinud herrnhuutliku liikumise juhtimise kohta meie maal. Tema andis ka toetust esimestele Tallinna saabunud herrnhuutlastele, alates 1730. aastast Christian David'iga ⁶⁾. Kui 1736. a. piiblitõlke käsikiri oli juba valmis, siis puudusid elatusmaksumuse tõusu pärast selle trükkimiseks väljavaated ⁷⁾. Sama aasta septembris külastas Tallinna krahv Zinzendorf, kellele Vierorth olevat kurtnud piibli väljaandmise raskusi ⁸⁾. Kui Z. küsinud ühelt asjaosaliselt, arvatavasti Vierorth'ilt, mis selle teostamist takistavat, siis vastanud küsitav: puudub veel kaks nulli, s. o. raha oli trükkimiseks olemas ainult 50 taalrit kellegi annetusega ⁹⁾, tegelikult vajati aga ligi 5000 taalrit. Zinzendorf tundis asja vastu elavat huvi ja annetas ise 20. septembril esimesena 200 taalrit ¹⁰⁾. Ka pandi aadlike ja pastorite seas käima ettetellimiste leht, mis tõi järgneval päeval Wolmari mõisaomanikult, leselt kindraliproualt M. E. v. Hallardt'ilt, kes oli suurim Zinzendorf'i pooldaja ning vennastekoguduse teerajaja Baltimail, samuti 200 taalrit ja Kambja pietistlikult pastorilt A. Sutor'ilt, kes sai ka varsti herrnhuutlaste aktiivseks pooldajaks, 20 rubla. Kindralsuperintendent Jacob B. Fischer lisandas 23. sept. eestikeelsele piiblile 25 taalrit ja läti piibli teisele trükile, mis oli samuti teostamisel, 100 taalrit. Suurima summa, 500 taalrit, andis eesti piibli jaoks Vana-Antsla mõisnik ja ülemkirikueestseisja Valentin von Loewenstern ¹¹⁾, kes oli varemgi pietistlikus vaimus püüdnud korraldada rahvaharidust ja aineliselt toetada eestikeelse kirjanduse väljaandmist. Herrnhuti arhiivis säilinud prenumeratsiooni-nimestik sisaldab veel nelja toetaja nimed, kes on aga pärit Läti alalt ja toetanud peamiselt lätikeelset

5) Nachr. aus d. Brüder-Gem. 1845, lk. 121, V. eluloos; temalt on väga rohkesti säilinud kirju ABU-s.

6) ABU:R19Ga2,1, Kurze Extract aus der Brüder Christian Davids und Timoth. Fiedlers... Reyse nach Liefland 1729 und 1730.

7) ABU:R19Gaa17-b,5, P. F. Bornwasser G. A. Francke'le (?). 17. V 1737.

8) V. Reiman, main. teoses, lk. 62.

9) ABU:R19Gaa17-b,5, Bornwasser Francke'le.

10) Sealsamas; ka ABU:R19Ga8,3, Namen der Herrn und Frauen praenumeranten nach der Zeit ihrer subscriptione.

11) ABU:R19Ga8,3, mainitud ettetellimiste-leht.

piiblit. Arvatavasti pidid toetajad ettetellijatena saama ka vastava arvu teose eksemplare.

Kuid väljaande peatoetajaks sai endine Liivimaa kuberner, mõisadeomanik Harju-Jaani ja Jõelähtme kihelkondades, erukindral Hermann Joensen von Bohn. Juba 11. oktoobril 1736 teatab ta Zinzendorf'ile ¹²⁾, et toetab meeleldi piibli väljaandmist ja on laenu 1000 taalri ulatuses juba üle andnud. Kuid seegi summa polnud veel küllaldane ja jätkati lisarahade korjamist tellimislehega teiste aadlike seas ¹³⁾. Juba 1737. a. maikuuks näis aga raha juba küllaldaselt koos olevat, nii et seejärel võidi algust teha piibli trükkimisega ¹⁴⁾. Kuidas tuli kindral Bohn piibli toetamisele sellise suure summaga, millele pärast maksis veelgi lisa? Seda on püütud tõlgitseda nagu mingit vana pensionäri juhuslikku heategu pärast südame haledaksrääkimist teiste poolt. Tõeliselt on aga tegemist veendunud pietisti ja isegi herrnhutismi pooldaja teadliku sammuga. Asudes 1729. a. Maardu mõisa elama, algatas ta koolide asutamist Jõelähtme kihelkonna talurahva jaoks, millisele eeskujule olevat mõned teisedki järgnenud. Töö polevat koolides küll vajalikult edenenud, kuid rahva lugemaõpetamiseks aidanud siiski kaasa. Kurvastusega pidanud ta vaatama pastorite huvi ainult rikkuse ja muude maailma-asjade vastu, seejuures jäetud vaene talurahvas hoopis unustusse ¹⁵⁾. Ta oli pietistide usukoolist rohkesti mõjustusi saanud, tutvudes Vierorth'i ja tema pietistliku tegevusringiga juba 1721. a. Peterburis ¹⁶⁾. Juba Liivimaa kindralkubernerina olevat ta levitanud lauluraamatuid ja piibleid ¹⁷⁾. Erru jõudes püüdis ta pietismi õpetussuundi praktiliselt rakendada eesti talupoja usuelu ja hariduse tõstmiseks. Kui aga tegelikud võimalused osutusid küündimatuiks, siis pöördusid mitmedki pietistid herrnhuutlaste poole, et saada nende energilistest võhikjutlustajaist abi pastoreile, kes olid suurtes kogudustes üksi liiga võimetud.

Samuti on olnud olukord kindral Bohn'iga. Juba enne 1736. aastat kujunes tal kirjavahetus Zinzendorf'i ja teiste herrnhuutlastega ¹⁸⁾, millest arenes pidev ja usalduslik suhe. Kui

12) ABU:R19Gaa17,56.

13) Sealsamas.

14) ABU:R19Gaa17-b,5, Bornwasser Francke'le.

15) ABU:R19Gaa17, Bohn Zinzendorf'ile 3. XII 1739.

16) Nachr. aus d. Brüder-Gem. 1845, lk. 118, Vierorth'i eluloos.

17) R. Hausmann, Zur Geschichte der ersten estnischen Vollbibel. Sitzungsber. d. Gel. Estn. Gesellsch. 1898, lk. 98.

18) Kirju rohkesti säilinud ABU-s.

Zinzendorf viibis Ameerikas, siis määrati Bohn'i kirjavahetuse jätkajaks Fr. v. Watteville¹⁹⁾. Tundub siis täiesti loomulikuna, et Zinzendorf pöördus piibli asjus just tema kui usaldatavama sõbra ja tuntud rahvahariduse toetaja poole. Ka hiljem on jätkunud nende suhtlemine, sest Bohn veendus ikka rohkem herrnhuutlaste tegevuse tarvilikkuses. Nõnda soovis ta 1739. aastal Liivimaa eeskujul ka Põhja-Eestisse rohkem herrnhuutlike abilisi, endale isegi kaks, ühe lihtsa käsitöölise ja teise õpetatud usukuulutaja²⁰⁾. Talle lubatigi järgneval aastal saata soovitud abilised, keda ta ootas rõõmu ja igatsusega²¹⁾.

Piibli trükkimist soovitas Zinzendorf teostada Saksamaal, võimalikult vennastekoguduse trükikojas²²⁾. Ei ole hästi usutav, et ta oleks soovitanud Halle trükikoda²³⁾, sest Halle pietistide vahekorrad herrnhuutlastega olid sel ajal juba muutunud vaenulikuks. Võimalik, et selliseid kavatsusi oli Eestimaa konsistoriumil, kuna varem oli Halles trükitud kodu- ja kiriku- raamatuid ja meie maa pietistlikel pastoritel jätkus veelgi tihe isiklik suhe Halle tegelastega. Trükkimisele Saksamaal vaidles vastu ka kindral Bohn²⁴⁾, sest Tallinnas trükkides oli soodsam teostada korrigeerimist ja muid tehnilisi küsimusi, samuti polnud käsikiri 1736. a. sügisel veel lõplikult valmis ja vajas täiendamist trükkimise kestel.

Piibli trükkimist alustati Tallinnas Jakob Joan Köle'ri juures. Kuid töö kippus üle kohalike võimaluste piiride, nii et väljaandjad oleksid kindlasti eelistanud trükkimist välismaal, kui nad oleksid ette teadnud kõiki raskusi²⁵⁾. Juba proovi- poogna valmimisel haigestus Bieck ja tema asemel pidi korrektoriks hakkama Vigala pastor J. Friedrich G e r n e t, keda abistas ka tema vend, herrnhuutlastele sõbralik Tallinna kaup- mees²⁶⁾. Võimalik, et need juhuslikud abilised on osalt vastuta- vad ekslike paranduste suhtes, sest Bieck ise töötas pikemat aega koos tõlkijatega, kes pidid juba tundma tema võimeid ja keeleoskust.

19) ABU:R19Ga1,3-a.

20) ABU:R19Gaa17, Bohn Zinzendorf'ile 3. XII 1739.

21) ABU:R19Ga1,2-a, Bohn'i kiri 24. III (vist 1740).

22) ABU:R19Gaa17-b,5, Bornwasser Francke'le.

23) R. H a u s m a n n, m. t., lk. 100.

24) ABU:R19Gaa17,56, Bohn Zinzendorf'ile 11. X 1736.

25) ABU:R19Gaa17, Bohn Zinzendorf'ile 3. XII 1739.

26) ABU:R19Gaa18-a44, Bieck'i kiri 2. VII 1739.

Trükkimist segasid ja pikendasid muudki takistused. Uute tellitud tähtedega oli trükikoda petetud, nii et oldi sunnitud trükkimise kestel Saksamaalt uusi tähti muretsema. Teel Hallest Lübekisse unustanud voorimees saadetise Lüneburgi, mis viivitas tähtede kohalejõudmist. Pärast sattus laev merel tormihätta, mistõttu uued tähed jõudsid kohale alles 1738. a. novembris, mil kavatseti juba trükkimist pooleli jätta. Tähtede saabumisel oldud sunnitud mõnda valmislaotud osa lõhkuma ja uuesti laduma²⁷⁾. Kui Bieck kirjutas 1739. a. juuli algul lähemalt oma tööst Herrnhuti, siis olid tekstiosa korrektuurid lõppenud ja trükkida jäänud veel raamatu eessõna, nii et sügiseks võis teos valmida. Korrektuure olevat Bieck lugenud kõige võimaliku hoolega 4 korda²⁸⁾.

Piiblit trükiti 6000 eksemplari, mida tõendavad selge sõnaga Bieck²⁹⁾ ja Bohn³⁰⁾ mõlemad, kes seisid tööle küllalt lähedal ja on seega täiesti usaldatavad. Lõpuks jäi teose kirjastamine täiel määral kindral Bohn'ile (*den Verlag thut . . . gen. Bohn*)³¹⁾. Ta tegi seda mitte kasusaamise eesmärgil, vaid ainult sooviga „aidata vaest talumeest“ ja võimaldada talle omakeelset jumal sõna hästi odavasti kätte saada. Et piibli väljaandmine nõudis kogusummas 3900 rubla³²⁾, siis pidi Bohn oma esialgsele 1000-taalriisele laenule veel hulga lisa andma. Pärast anti talle 1846 rubla tagasi ja üle 2000 eksemplari teosest³³⁾, mille koguväär tus võis ulatuda umbes 3000 rublale. Võimalik, et ülejäänud osa katsid ettetellijate summad, nii et terve kulusumma, 3900 rubla, ei tarvitsenud tulla ainult Bohn'i taskust. Mainitud prenumeratsiooninimestikus esinevad ettetellimis-rahad moodustavad kokku umbes 1000 rubla (osa taalrites).

Kirjastaja arvestas eksemplari omahinnaks umbes 60 kopikat³⁴⁾, mis oli talle vist vastuvõetav ka müügihinnana. Kuid pastoriid, nähtavasti Eestimaa konsistoriumi ringkonnad, olevat määranud eksemplari hinnaks 75 kopikat ja kõite eest eraldi 75 kopikat, seega kokku 1,5 rubla, heal paberil veelgi kallim³⁵⁾. Viimaseid eksemplare polnud muidugi palju ega tulnud arvesse

27) Sealsamas.

28) Sealsamas.

29) Sealsamas.

30) ABU:R19Gaa17, Bohn Zinzendorf'ile 3. XII 1739.

31) ABU:R19Gaa17, Bieck'i kiri 2. VII 1739.

32) ABU:R19Gaa17, Bohn Zinzendorf'ile 3. XII 1739.

33) R. H a u s m a n n, m. t., lk. 100—101.

34) ABU:R19Gaa17, Bohn Zinzendorf'ile 3. XII 1739.

35) Sealsamas.

peamise ostjaskonna, talupoegade juures. Kirjastaja Bohn pidas hinda vaese talupoja jaoks liiga kõrgeks, pealegi tehti teda ennast vastutavaks kõrge hinna määramises ja süüdistati äriajamises. Ta tahtis küsimust üles tõsta maapäeval, et ennast vabastada vastutusest. Ta kavatses nõuda arvete ettenäitamist, et selgitada saadud raha paigutamist. Polnud aga ette teada, kas aadel nõustub tema seisukohaga, küll aga oli tal selge, et isiklikku kasu ei taotelnud seejuures keegi, vaid pastorid kavatsesid müügikasudest asutada mingi kirjastuskassa³⁶⁾, mis oli pietistidel sagedasti üheks programmiliseks ettevõtteks. Seda ei saadud aga teostada, sest piibel ei levinud küllaldaselt määral, ei toonud ülejääke ega katnud väljaminekuidki, nii et Bohn pidi veel surmavoodil kinkima laenatud summa Eestimaa konsistooriumile³⁷⁾. Pole ka tõenäoline, et sel korral oleks eksemplari hinda alandatud. Alles 1747. a. määrati hinnaks 55 kopikat³⁸⁾, mida võib käsitada teatava hinnaalandusena.

Lõpuks puudutagem veel piibli peatõlkija Anton Thor Helle suhet vennastekogudusega, selleaegse usulise uudisliikumisega. Kuna paljud meie maa pastorid, kes olid hariduse saanud Hales või muus pietistliku vaimuga ülikoolis, kaldusid tõusva vennastekoguduse poole ja pakkusid sellele aktiivset tuge töö alustamiseks Baltimail, siis on ka pietismi pooldav Thor Helle varsti hakanud herrnhuutlastesse heatahtlikult suhtuma. Zinzendorf'i külaskäik Tallinna 1736. a. sügisel oli uuele kogudusele võitnud palju pooldajaid nii mõisnike kui pastorite seast. Tallinnas loodi kohe väike herrnhuutlik osadus, mis kasvas kiiresti ja 1741. a. mais muutus vormiliseks vennastekoguduseks³⁹⁾. Tallinna pastorid A. A. Vierorth ja Chr. Fr. Mickwitz, kes olid ka Eestimaa konsistooriumi assessorid, juhtisid uue liikumise ametlikus laadis luteri kirikusse. 1741. aasta sinodist võttis osa ka herrnhuutlane Biefer, kelle mõjul otsustati edaspidi talurahvale kirikus kõnelda ainult herrnhuutlikust lepituspõetusest Jeesuse vere läbi. Juba siis hakkasid mitmed pastorid vennastekogudust aktiivselt toetama, nende hulgas ka Thor Helle Jüri kihelkonnas⁴⁰⁾. Järgneva aasta jaanuaris kõneles pastor Mickwitz suures sinodil Tallinnas ülistavalt vennastekoguduse tähtsusest, ja

36) Sealsamas.

37) V. Reiman, m. t., lk. 118.

38) R. Hausmann, m. t., lk. 101.

39) ABU:R19Ga3, Joh. Nitschmann'i ajalooline ülevaade.

40) Sealsamas.

kõik osavõtjad pastorid lubasid selle eduks kaasa aidata. Pärast sinodit peeti Tallinna vennaste ühispäeva (*Gemeintag*), kus võeti avalikult 9 pastorit koguduseliikmeiks vastu, osa soovijaid jäeti veel kõrvale⁴¹). Seda sündmust on korduvalt mainitud, kuid kuskil ei tooda asjaosaliste nimesid. Ainult Riia pastor Joh. Loder⁴²) nimetab mõningad nimed ja nende hulgas figureerib Kullamaa praosti Heinrich Gutsleff'i jt. kõrval ka A. Thor Helle.

Seda teadet kinnitab Thor Helle pärasine suhe vennastekogudusega. Mitmed Eestimaa pastorid tellisid endile herrnhuutlased abilisteks, Thor Helle jäi aga nende kategooriasse, kellele tehti vahetevahel instrueerivaid külaskäike⁴³). Ka tema kihelkonnas levis herrnhutism, eriti Mõigu mõisa ümbruses sealse mõisarentniku Heller'i toetusel. Varsti tuli aga reaktsioon: herrnhuutlase Biefer'i ümber tekkis 1742. a. juulis Tallinnas suur rahutus, mis ähvardas avalikku julgeolekut ja tõi kaasa B. väljasaatmise linnast. Tagajärjeks oli ka paljude pooldajate, eriti pastorite loobumine koostööst vennastega. Nähtavasti vähenes ka Thor Helle huvi ja poolehoid. 1742. a. augusti lõpul on teda külastanud ametivend Vierorth ja leidnud temas veel huvi, kuid mitte täit andumist vennastekogudusele. Teda sooviti küll sagedamini külastada ja pidada tihedamas kontaktis⁴⁴), kuid palju ei saadud sedagi enam teha. Nõnda ei mainita teda keeluaastate kestel toimunud tegevuses enam aktiivse pooldajana. Vanale pietistile, kes oli teostanud oma suure elutöö piibli tõlkimisega, ei sobinud nähtavasti selline tasakaalutu usuline mees-suund, nagu seda oli vennastekogudus eriti just 1740-ndail aastail.

Kokkuvõttes näeme esitatud andmeis herrnhuutlaste sissetungimist ka eestikeelse piibli väljaandmise alale, mis on üheks suuremaks saavutuseks nii pietismi perioodil kui üldse meie kirikuajaloos. Sellel alal oli aga herrnhuutlaste mõju positiivne ja aitas suurt raamatut eestlasele kiiremini kättesaadavaks teha.

R. Põldmäe.

41) Sealsamas.

42) ABU:R19Gaa16, Joh. Loder'i kiri (Eb. Gutsleff'ile?) 1742. a.

43) ABU:R19Ga3, Joh. Nitschmann'i ülevaade.

44) ABU:R19Gaa18-a139, Vierorth'i kiri 31. VIII 1742.

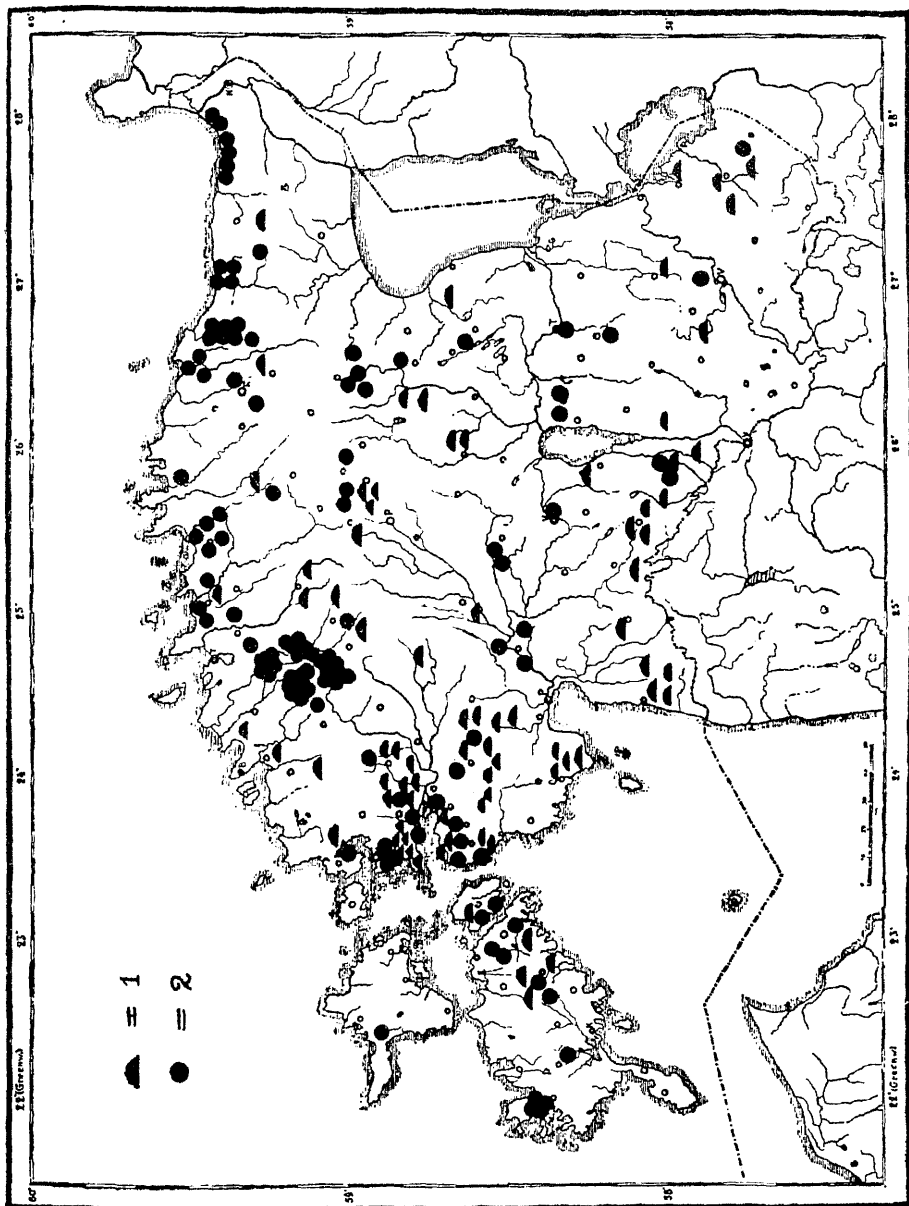
ISELOOMUSTAVAT EESTI OHVRIKIVIDEST.

1.

Ohvrikivid kuuluvad meie rahva usundit esitavate kinnismuististe hulka. Nende kohta on materjali kogutud peamiselt ühenduses muude arheoloogiliste muististega. Esijoones tuleks nimetada Jaan Jungi tuntud teost „Muinasaja teadus Eestlaste maalt“ II (1898) ja III (1910). Jungi materjale on iseseisvusaastail üliõpilaste poolt kohtadel kontrollitud ja täiendatud. See töö on toimunud Tartu Ülikooli Arheoloogia-kabineti (lühendatult AK) juhtimisel ja teostunud suuremalt osalt aastail 1921—1924. Praegu leiduvad kõigi Eesti muististe kirjeldused AK antikvaarilis-topograafilises arhiivis, kus materjalid on korraldatud kihelkondade kaupa. Peale selle leidub ohvrikivide ja igasuguste muudegi muististe kohta kirjeldusi ja andmeid Eesti Rahvaluule Arhiivi (= ERA) käsikirjalistes ainekogudes. Nende kahe asutise — AK ja ERA — käsikirjalistele materjalidele tuginebki käesolev töö.

Ohvrikividest on olnud juttu ka trükikirjanduses. Eeskätt on avaldatud üksikute kivide kirjeldusi. Sel alal tuleb kõigepealt arvesse juba nimetatud J. Jungi teos. 1924. a. on AK toimetusel ilmunud „Saaremaa ja Muhu muinasjännused“, milles samuti kirjeldatakse ka ohvrikive. — Uurija seisukohast on ohvrikivide kohta esimesena sõna võtnud M. J. Eisen. Mõtlen siin tema artiklit „Pühad kivid“, mis on ilmunud ajakirjas „Eesti Kirjandus“ XIII (1918/19), lk. 155—166. Täiendatud kujul on sama kirjutis avaldatud teoses „Esiivanemate ohverdamised“ (3. tr., 1922). M. J. Eiseni sõnavõtt näib baseeruvat Jungi teatele ja E. oma rahvaluulekogust ning mujalt saadud lisaandmeile. Uuema, Arheoloogia-kabineti materjalile põhineva lühida ülevaate Eesti ohvrikividest annab H. Moora teoses „Eesti kinnismuistised“ / muinasaegsed ja poolajaloolised“ (Tartu, 1925), lk. 65—73. Selles on omistatud peamist tähelepanu kunstlike lohkudega ohvrikividele ja nende lohkude seletamisele. Kirjutisse kuulub mitu ohvrikivide pilti, lohkudega ohvrikivide levikukaart ja lisaks veel lohkudega ohvrikivide nimestik (lk. 116—117). — Ohvrikividest on muutüübiliste ohvripaikade hulgas juttu ka O. Looritsa teoses „Mulgimaa ohvrikohad“ (Kaleviste mailt, 1935, lk. 225 jj.).

Käesolevas töös tahetakse pakkuda kokkuvõtlikku, kuid siiski süstemaatilist ja iseloomustavat ülevaadet Eesti ohvrikivi-

Eesti ohvrikivide levik: 1 — harilik kivi, 2 — kunstlike lohudega kivi. Ebakindlaid ja kontrollimata teateid pole kaardile märgitud.

dest nii arheoloogilise kui rahvaluulelise materjali põhjal. Esi-
joones toetub see käsitlus siiski AK antikvaarilis-topograafilis-
tele kirjeldustele, mis sisaldavad kontrollitud ja täpsustatud
kujul ka J. J u n g i materjale. ERA-st on ohvrikividesse puutu-

vat ainekikku siin kasutatud ainult osaliselt, sest kõiki teateid ja kirjeldusi polnud võimalik sealt lühikese ajaga välja otsida. Arvuliselt on AK-st saadud umbes 300 teadet ja ERA-st umbes 200. Nende põhjal on Eestis seni teada üldse 340 ohvrikivi, neist 158 kunstlike, inimeste poolt tehtud süvenditega. Need arvud ei saa aga olla päris täpsed ja kindlad, sest andmed ise on osalt ebakindlad ja ebamäärased ning vajaksid veel kontrollimist. Täiendaval materjalikogumisel loodetavasti avastatakse veel uusigi, seni registreerimata ohvrikive.

Senise materjali iseloomustamiseks tuleks veel tähendada, et see on kogutud väga paljude eri isikute poolt ja eri aegadel ning juba seetõttu väga ebahütlane. Üldiselt on arheoloogide kirjeldused enamuses kaunis täpsed topograafiliste andmete poolt (kivide suurus, asukoht, kuju jne.), kuid neis on harva tähele pandud ohvrikombeid ja rahvatraditsiooni üldse nagu mitteoluliseks hinnatud. Rahvaluulekogujate kirjeldused on jälle sisult huvitavamad, sisaldavad vahel häid tähelepanekuid ohverdamistest jne., kuid nende topograafiline külg on nõrk; sageli jääb ebaselgeks, kus kirjeldatav kivi täpselt asetseb ja milline see on.

Ohvrikivideks loeb nende ridade kirjutaja ainult niisuguseid vabas looduses leiduvaid suuremaid kive, millele on omistatud mingisugust mõju või tähtsust inimese käekäigule ja millele on sellest tingituna kas viidud ohvriande või tehtud seal muid kultuslikke toiminguid. Kivid, mis kannavad küll mingisugust rahvapärast nime, millega on seoses rahvamuistendeid, millel leidub mõnesuguseid „jälgi“ jne., aga millele ohverdamisest pole midagi teada, on jäetud kõrvale. Samuti on jäetud välja kivi-ristid, -postid ja kivivared kui erinevad ohvrikohtade tüübid või mälestusmärgid. Küll on aga senise traditsiooni järgi loetud ohvrikivideks niisuguseid kive, millel leidub kunstlikke süvendeid, ohvrilohke, kuigi kohalik rahvas kivi praegu enam ohvrikivina ei tunne.

Järgnevas tekstis on tarvitatud lühendit ok. = ohvrikivi.

2.

Vaatleme kõigepealt ohvrikivide rahvapäraseid nimetusi. Kirjanduses tarvitatakse meil üldiselt nimetust „ohvrikivi“. See termin võib ju kohati olla ka rahvapärane, mida on aga väga raske kindlaks teha; sageda esinemise tõttu on see väga tõenäoliselt ka kirjandusest võinud tungida rahvakeelde. Kuidas rahvas ise ohvrikive nimetab, selle kohta on materjal veel üsna puudulik ja nimelt seetõttu, et seda väga paljudel kordadel ei näi olevat üldse küsitud ega noteeritud. Arusaadavalt oleks

rahvapäraseid nimetusi võimalik kuulda ja kirja panna siiski ainult nende kivide kohta, mida rahvas veel ohvrikividena tunneb ja mäletab.

Kõige levinumaks rahvapäraseks ohvrikivi nimetuseks osutub hiiekivi. Selle nimetuse esinemise kohta on 21 teadet kümnest eri kihelkonnast. Kõige populaarsem näib see olevat Kullamaal, kuid esineb üksikteadetena ka mujal Läänemaal (Hanilas, Karusel, Martnas, Mihklis), Harjumaal (Hageris, Kosel¹⁾, Kuusalus), Järvemaal (Amblas, Tüiril) ja isegi Viljandimaal (Viljandi khk-s²⁾). Arvestades võrdlemisi laialdast esinemisala, oleks mõeldav, et see nimetus — ilmsesti asukohast tingitud — võiks olla tuntumgi, kui tõendavad senised andmed. Väga paljud ohvrikivid asetsevad tõesti endistes hiiepaikades või nende läheduses. Ohvrikive esineb kõrvuti ohvripuudega ja ohvriallikeatega, nagu selgub arvukaist teadetest (sellest lähemalt allpool).

Muid nimetusi, mis oleksid tingitud ohvrikivi asukohast, on õieti vähe. Toris nimetatakse üht kivi, mis asetseb Muraka kl. Kõrgoja tl. maal, Kõvera kasekiviks, kuid kirjeldusest ei nähtu, millest selline nimi on põhjustatud. Lihulas tuntakse Rökandi ehk Rökatsi kivi (end. Sipa karjamõisa läh., maantee ääres), Martnas Uika kivi, mis asetsevat Kurevere kõrtsi heinamaal, kuid nimede kohta puuduvad seletused.

Vähe leidub ka niisuguseid nimesid, mis võiksid olla tingitud kivi välimusest, värvusest või mõnest muust silmatorkavast erijoonest. Liukivi nime all tuntakse paari ohvrikivi, millest üks leidub Simuna khk-s Salla kl. Pärtijaagu tl. põllul, teine Hanilas Massu v. Kokuta kl. lähedal; neil olevat üks külg suure kallakuga, nii et lapsed kasutavat seda liulaskmiseks. Keila khk-s Joa vallas nimetatakse üht ohvrikivi Tõllakiviks, sest see olevat kujult „nagu tõld“. Mustjalas Kugalõpe külas on ok. nimeks Lukikivi (= lõhkine kivi). Üht kergesti murenevat ohvrikivi Karuses Tuhu külas nimetatakse Litrikiviks. Kärla khk-s Kogulas leidub Hallkivi ja Rapla Raikülas Trepi kivi. Üldiselt tuleb rõhutada, et ohvrikivide rahvapärased nimetused ei näi olenevat sugugi sellest, kas kivil leidub mõnesuguseid lohke, süvendeid või märke, kas see on sile või krobeline.

Mõned rahvapärased ohvrikivide nimetused on põhjustatud neist maagilistest omadustest, mis kivil arvatakse olevat. Siia kuuluksid kõigepealt mitmed arstimisomadusi esitavad nimed.

1) „Hiie-Tõnn“ Oru mõisa lähedal.

2) H III 25, 311/4 (4).

Maa-aluste kivi — 3 sellenimelist on Ridalas ja 2 Martnas.

Kärnakivi nime kannavad kolm ok. Tõstamaa khk-s.

Sügeliskivi tuntakse Martnas Haeska külas³⁾.

Tohtrekivi-nimelisi ohvrikive on kolm, kõik üksteisest võrdlemisi kaugel: üks Jüris, teine Hanilas, kolmas Audrus.

Nõiakivi nimetus, mis sisuliselt näib märkivat arstimiskive, esineb neljas kohas: Hanilas (2 ok.), Valjalas ja Helmes.

Mõni ok. on saanud nime sinna viidud ohvriandidest. Piimakivi leidub Jõhvi khk-s Tarakuse kl. lähedal; sinna viidud piimaohvrit. Kadrinas Vatku kl. Hiieväljal leidub Vahakivi; võimalik, et sinna vanasti vaha on ohverdatud. Juuru kihelkonnas olnud kuulus Kilgikivi, kuhu viidud kilke, et neist lahti saada⁴⁾. Rõuge Haanjas on Kitsekivi, kus ohverdatud kitsi. — Ohvriandidele viitab veel nimetus urikivi (uri = ohver), mille esinemise kohta on aga ainult kaks teadet, üks Kuusalust, teine Kullamaalt.

Ohvrikive nimetatakse veel austust või kartust väljendavate nimetustega, nagu Pühakivi ~ püha kivi (noteeritud Ridalast, Torist ja Põltsamaalt), Tondikivi (üks Karja khk-s, kuus sellenimelist kihelkonnal Kurevere külas), Kuradikivi (Ridalas Parila as.) ja Kurikivi Vana-Vändras.

M. J. Eisen on olnud arvamusel, nagu oleks kõiki ohvrikive vanasti kutsutud ukukivideks⁵⁾. Kuid selle hüpoteesi püstitamiseks puudub usaldatav tõestusmaterjal. Uku kui eesti mütoloogilise suurnime kohta on teiselt poolt avaldatud põhjendatud kahtlusi ja tahetud selles näha hilist laenu Soomest⁶⁾. Arheoloogia-kabineti antikvaarilis-topograafilise arhiivi andmeil kannab ainult üks ok. paralleelnime Ukukivi (Hageris Ruila mõisa põllul).

Terve rida ohvrikive kannab individuaalseid nimesid. Enamasti on niisugusel juhul kiviga seoses muistend, milles kivi nime seletatakse või põhjendatakse. Algame ülevaadet feminiinseist nimedest, mis näivad olevat enamuses.

Naiskivi — Viru-Nigulas Mahu vallas Adriko-Mäepealse külas; keegi pühapäeval tööle sunnitud naine olevat seal kiviks muudetud.

Vaese kivi Kuusalu Kõnnus; nimi ühenduses vaeslapsega (E 54825).

3) ERA II 60, 428/9 (3).

4) EKS 37, 31 (7).

5) M. J. Eisen, Esivanemate ohverdamised, lk. 76—77.

6) O. Loorits, Uku. „Virittäjä“ 1936, lk. 256 jj.

Neitsikivi nime kannab eelnimetatud Hageri ok. (~ Ukukivi); kivi olevat hiigelneitsi põllest sinna kukkunud.

Mustekivi — Hageri Adilas, vastu Rabivere piiri; kivil põletatud vanasti keegi orjatüdruk.

Orjakivi — Helmes Jõgeri tl. maal; ori istunud kivil ja nutnud, sellest tekkinud kivisse kaks lohku.

Lesknaiste kivi olnud Põltsamaal Kaavere mõisa heinamaal; juba ammugi lõhutud.

Kadrinakivi olnud Laiuse khk-s Ookatku küla lähedal; millest nime saanud, pole teada (H II 56, 82/3).

Helsekivi — Urvastes Sõmerpalu v. Tinnipalus.

Annekivi (Annõkivi) — Petseri v. Peldsi külas; sel kivil olevat kord Püha Ann istunud ja lõunat söönud (H II 69, 817/22).

Jaantikivi — Vastseliina khk-s Meeksi mõisa lähedal; Püha Jaan (< Ristija Johannes) olevat end Piusa jões pesnud ja sealsamas jõe kaldal asetseval kivil end kuivatunud ja rõivastanud; kivist ainult väikesi tükke järel.

Kitokivi — Petseri kloostri orus.

Tõnisekivi — Põlvas Sika külas. — Hiie-Tõniks nimetatakse üht suurt ok. Kose khk-s Oru mõisa lähedal. — Tõnn ja Tõnis on teatavasti mõlemad Püha Antoniuse rahvapärastatud nimekujud.

Karksis on ohvrikive ms. nimetatud ka pellikivi-deks⁷⁾. Mujal sellist nimetust ei näi tuntavat.

Lääne-Nigulas on ühe ok. nimeks Poola kuninga ristikivi (leidub Oru v. Kapra kl. Hansu tl. karjamaal); kivi on varem asetsenud künkal, mida rahvas peab Poola kuninga hauaks.

Kuningakivi — Põlva khk-s Võru vallas Kääpa palus; kivil näidatakse Rootsi kuninga jalajälge ja taldriku aset või (teisendi järgi) Peeter Suure hobuse jälge.

Mõni ok. on seoses Kalevipoja nimega. Ridalas Saanika külas leidub Kalevipoja kivi, mille Kalevipoeg olevat sinna visanud. Teine samanimeline on Lääne-Nigulas Venno saarel.

Leidub ka niisuguseid üksiseisvaid nimesid, mis paralleelide ja lähemate üksikasjade puudusel jäävad esialgu sisuliselt arusaamatuks, nagu Alakivi Põides Audla külas, Võnnukivi Pärnu jões Taali as. kohal ja Iivakivi Karksi vallas Pilgu talu karjamaal.

⁷⁾ O. Loorits, Mulgimaa ohvrikohad (Kaleviste mailt (ÕES-i Kirjad I), Tartu 1935), tekstid 64, 73, 74 ja 79.

Ohvrikivide asukohti pole senises kirjanduses peaaegu käsitletudki, kõnelemata üksikasjalisest analüüsist. Ometi tundub sellel olevat üsna olulist tähtsust, kui oleks võimalik selgusele jõuda, kus Eestis ok-d peamiselt esinevad, millises looduslikus ümbruses, millises suhtes või naabruses muude muististega, inimasulatega jne. Selle teadmine loodetavasti hõlbustaks mõne muugi ok-de puhul kerkida võiva küsimuse lahendamist.

Senisest materjalist nähtub, et ok-e leidub kõige rohkem põldudel, seega siis viljakasvatuse alla võetud aladel. Metsamaadel tuntakse ok-e suhteliselt vähem. Selles materjalis, mis käesoleva töö kirjutajal kasutada, on 105 juhul ok. asukohaks märgitud põld, 19 juhul karjamaa, 18 juhul heinamaa ja 12 juhul mets. Seega siis esimene väga suures ülekaalus. Iseendast tundub niisugune suhe siiski päris loomulik. On kõigiti ootuspärane, et ok-d asetseksid inimasulatest mitte väga kaugel, ennem just nende läheduses, sest kauge kivi poleks olnud ohvriteenistuseks sobiv. Põllud ongi elamuile lähemal kui metsamaad. Teiseks on võidud põldudel, mis aastas mitu korda ümber küntakse ja üle äestatakse, ok-e ka hõlpsamini avastada⁸⁾ kui metsamaadel, kus need aja jooksul võivad jääda puude ja põõsaste varju, kattuda sambla- ja mättakorraga. Kolmandaks äratub tähelepanu, et mitme põllul leiduva ok. rahvapäraseks nimeks on hiiekivi ning sageli kannab ka vastav põld või talu hiis-sõnast tuletatud nime. Järgnegu selle kohta mõned näited. Türi khk-s Säreveere mõisa põllul on olnud hiiekivi-nimeline ok. ning vastavat põldu kutsutud Hiievälja. — Kose khk. Hiie-Tõnni läheduses olnud Hiieheinamaa. — Kullamaa hiiekividest leidub üks Patsu kl. Hiieardi tl. põllul, teine Urevere kl. Iiemetsa tl. põllul ja seda põldu nimetatavat Iealune. — Edasi on mitu teist ok., mis ise senises andmestikus ei kannu hiiekivi nime, küll aga kuulub seda laadi nimetus põllule, kus kivi asetseb. Kadrina khk. Vahakivi leidub Vatku kl. Hiieväljal. Karuses Tuhu kl. ok. asetsevat põllul väikesel künkal, millel on nimeks Hiieägi, ja Poanse kl. ok. Hiiealuse-nimelisel põllul. Ridalas on Kolila kl. ok. Hiievälja tl. põllul, kus varem olnuvat hiis. Mihklis Soontaga v. Pikavere külas leidub ok. põllul, millel nimeks Hiienurga põld. — Sellest võiks järgneda, et põllumaade laiendamisega on ka palju hiiekohti põlluks tehtud. Mä-

⁸⁾ Nimelt niisuguseid, mille kasutamist rahvas enam ei mäleta, kuid mis ok-ks tunnustatud kivil leiduvate märkide põhjal.

lestusena kunagisest hiiest on mõnel pool säilinud ok., teisel annab sellest tõendust ainult vastav kohanimi.

Veel paljude muudegi ok-de kohta, mille asupaigaks pole põld, vaid metsamaa (heinamaa, karjamaa jne.), leidub teateid, et kivi asukohas on vanasti olnud hiiekoht ja sageli nimetatakse seda nüüdki niisuguse nimega. Seejuures ok. vahel kannab hiiekivi nimetust (näit. Kullamaal õige mitmel juhul), vahel aga mitte. — Väärrib allakriipsutamist, et nagu hiiekivi-nimelised ok-d, nii ka ok-de esinemine endistes hiites piirdub peaaegu eranditult Põhja-Eesti mandriga. Ohvrikivide kuulumine hiitesse osutub põhja-eesiliseks nähtuseks.

Et ok-de naabruses on olnud pühi puid ja allikaid, selle kohta on teateid ka Lõuna-Eestist, kuid siiski võrdlemisi vähe. Tõstamaa Pärakülas asetsenud kärnakivi püha pärna all, nimelt selle põhjapoolsel küljel. Põltsamaa Lesknaiestikivi lähedal olnud nõiaallikas ja ohvripuu. Tormas Tuulavere küla lähedal asetsenud ok. kolme pärna all. Põlvas Vana-Koiolas asetsenud ligistikku vana ohvrikadakas ja ok.

Et ok. asetseb jõe, oja või järve lähedal, selle kohta on andmeid peamiselt Lõuna-Eestist. Mõnikord on kivi, nähtavasti jõesängi muutuse tõttu, sattunud koguni jõkke, nagu Võnnukivi Taali asunduse kohal Pärnu jões. Helme Orjakivi asetseb Keisrijõe kõrgel kaldal. Urvaste Helsekivi asetseb Võhandu jõe lähedal; teatavasti on seda jõge vanasti pühaks peetud ja seal olnuvat muidki ohverdamiskohti. Jõgede läheduses olevaid ok-e on veel teisigi. Vaivaras Mereküla ja Utria vahel olevat üks ok. 10 sülla kõrguse järsu merekalda serval. Et veekogude läheduses või kallastel leiduvaid ok-e on õige mitu (kokku 18 teadet), siis võiks arvata, et sel asukohavalikul on algselt vist olnud usundilist tähendust. Seda arvamust tunduvalt kinnitavat veel mitmed teated, milles ok. öeldakse asetsevat näit. soises metsas (Väike-Kullamaa kl. Upsalu tl. karjamaal), madalal heinamaal (Hageris Traani kõrtsi läh.), Mustajärve soos (Põlvas Leevi v.), keset põldu olevas „Sookaevu augus“ (Põltsamaa khk-s Kose külas), põllu sees madalas loigus (Hageri külas) jne. Et ok-d asetsevad vahel lähestikku (ohvri) allikatega, seda on nimetatud juba eespool.

Kindlasti rahvapärastest uskumustest tingitud on ka niisuguste kivide ok-ks saamine, mis asetsevad näit. teede ristil⁹⁾ (Ridalas, Matsu ja Pusko küla vahel) või piiride ristlemis-

⁹⁾ Risttee kui ohverdamispaiga kohta võrdle M. J. Eisen, Esi-
vanemate ohverdamised, lk. 111—112.

kohas, nagu Kilgikivi Juurus. Viimase juurde jooksvat kokku „kolme saksa rajad“. Rahvausk omistab kolme saksa (~ mõisniku, valla) piiri ühtumispunktile suurt maagilist tähtsust, nagu selgub paljudest sellekohastest teadetest Eesti Rahvaluule Arhiivi kogudes. Niisugusesse piiripunkti kuulub loomulikult ka piirikivi ehk ristikivi, mis siis — erakordsest asukohast tingituna — omandab ok. tähenduse.

Ohvrikivide mitmesuguseist võimalikest asukohtadest vääriskid erilist tähelepanu veel kalmed. Et haudadel ohverdamine on paiguti püsinud kuni meie päevini (näit. setude juures), siis oleks ootuspärane, et ok-e esineks ka endistel matmispaikadel või nende läheduses. Tõepoolest niisuguseid teateid leidubki, kuigi võrdlemisi vähesel arvul. — Ühe Kullamaa khk. „laialt tuntud“ ok. kohta öeldakse, et see asetsevat „Kullamaa vallas Laukna külas Korvi t. põllul, elumajast u. 300 m. kirdes, pikliku mäe põhja küljel ja põllu veerel, millel asub täiesti lõhutud kivi kalme“¹⁰). Karja khk. Tondikivi, mida peetakse ok-ks, asetsevat „Ratla küla kalmistute idapoolses osas“¹¹). Kahe Helme khk. ok. kohta on kirjelduses öeldud: „Kivid olnud varem nende ümber asuva kivi kalme sees, mis aga ära lõhutud ja põlluks tehtud“¹²). Rakvere khk. Tõrma kl. Reinapi kalmest 150 m ESE suunas leidub 3 lohuga ok. — Veel viitavad võimalikele kalmetele mõned kohanimed. Valjalas Rahu külas leidub ok. Kalme tl. põllul, Suure-Jaanis Vanamõisa külas Kirikumäe lähedal, Tormas Tuulevere külas Kabelimäel, kust olevat põletamata surnuluid ja muid leide päevavalgele tulnud (E 52923), Põlvas Vana-Koiolas Kalmatõmäe lähedal (E 54621). Peale selle on teateid, nimelt Hageri khk-st, et ok-d asetsevat kivivaredes või nende lähedal¹³); mõnda varet nimetab juba kirjeldaja ise „kalmetaoliseks“, ja oleks võimalik, et kui mitte kõik, siis mõni vare võiks lähemal järelekatsumisel tõesti kalmeks osutada.

Hiite, pühade metsatukkade austamine on lähedas ühenduses esivanemate kultusega. Sest ka surnuid maeti metsatukka, hakati seetõttu seda kohta austama, viidi sinna ohvrit jne. Nii on üldse raske tõmmata kindlat piiri, kus lõpeb loodushaldjate teenimine ja kust algab esivanemate austamine¹⁴).

10) AK, E. Uustalu, 38.

11) AK, F. Leinbock, 89.

12) AK, A. Suik, 119.

13) AK, R. Tamm, ok-de kirj. nr. 5, 8, 35, 36, 37 ja 45.

14) Vrd. M. J. Eisen, Eesti mütoloogia I (1920), lk. 239 jj. — O. Loooris, Estnische Volksdichtung und Mythologie (1932), lk. 51 jj.

Kuid ok-e kuulub veel muudegi kinnismuististe juurde, mis pole otseselt ühenduses rahva usundiga. Siin tuleksid küsimusse muinaslinnad e. linnused. Õige mitme linnuse kohta on teateid — osalt küll veel ebakindlaid, et nende ligidal leiduvat ok-e, kuigi neid linnuste kirjeldustes pole seni veel mainitud. — Muhu Linnuse maalinnast 90 m W poole olnud Vanatooma (Tõnu?) tl. põllul 5—6 lohuga ok., mis lõhutud Väikese väina silla ehitamisel (1894/5). Üks Ridala khk. Kalevipoja kivi, milles on kunstlikke märke ja mida seetõttu peetakse ok-ks, asetseb Saanika kl. Uuetoa tl. maal, „Tubri linnamäe“ ligidal. Ka Nissi khk. Varbola linnuse ümbruses leiduvat ok-e, „nimelt vanas kantsis“¹⁵). Tartu Toomemäel leidub kahe kunstliku lohuga ok. Kuusalu Rajakivi-nimeline ok. (Kuusalu kirikust ligi 0,5 km N pool) asetsevat „seljandiku äärel, mis laskub sohu, kus asub Linnaase“¹⁶). Võimalik, et see pole veel kõik. Need teated, kui nad osutuvad usaldusväärseiks — ja heal juhul võiks nende arv ehk veel suurendagi —, võiksid anda kindlamaid tõestusi ok-de kasutamise ajast. Et sel alal usaldatavaid kronoloogilisi pidepunkte on üldse vähe, tuleks linnustelähedastele ok-dele omistada senisest suuremat tähelepanu.

Leidub veel paar huvitavat üksikteadet. Raplas Raiküla mõisa ligidal on maantee ääres Trepikivi-nimeline suur kivi. Arvatakse, et kui muistsel ajal oli Raikülas „rahva kogunemise koht“, siis olevat seal kivi juures ohverdatud (ERA II 6, 459 (4)). Ühe Jõelähtme ok. kõrval (Saunja kl. Tõnu tl. põllul) leidub kivilisest ümbrusest erinev väike tasandik, mis rahvatraditsiooni järgi olevat „püha-tantsude plats“¹⁷). Et mõnda hiiekohta on kasutatud ms. ka tantsimiseks, selle kohta leidub rohkemaidki andmeid.

On olemas veel mõningaid ok-de esinemispaiku, mis seni jäänud nimetamata. Mõned ok-d asetsevad maanteede ääres, ka külatänavais, paaril juhul soosaarel. Lõpuks teenivad tähelepanu veel niisugused andmed, kus ok. öeldakse asetsevat elamuile võrdlemisi lähedal, nagu keset küla (Audrus Easalu külas), külavainul (Pilistvere Koksveres; kivi lõhutud) ja taluõues või -aias. Kahe viimase võimaluse kohta on mõned teated, mis peaaegu eranditult on pärit Lõuna-Eestist. Üks suur ok. olnuvat Tervastus Kasaku tl. õues (E 39808/9), teine Suure-Jaanis „Saare

15) Dr. G. Vilbergi teade AK-s.

16) AK, O. Parmas, 52 jj.

17) AK, R. Indreko, 38/9.

möldri õues“ (ERA II 41, 386), kolmas Kursis Jõune kl. Reinu tl. õues. Aias asetsevate ok-de kohta on teateid Hagerist, Saarest, Hallistest ja Vastseliinast.

4.

Normaalselt esineb Eestis ohvrikiividena looduslikke raud- ehk graniitkive. Muud kiviliigid on igatahes väga haruldased. Ainult Lääne-Nigula Poola kuninga ristikivi olevat „paekivi marmorist“, nagu kirjelduses öeldud¹⁸⁾. Väike-Maarja khk. Äntu mõisa põllult kivihiunnikust olevat leitud $\frac{1}{2}$ m laiune paekivi, mille ühel küljel olnud samasuguseid, 5—6 cm läbimõõduga süvendeid, nagu neid esineb ka ok-del¹⁹⁾. Siiski on vaevalt usutav, et see võinuks olla mõne ok. tükke. Üks erandlik teade on veel Hanila khk. Uue-Virtsu asundusest. Selles on öeldud: „Eriti tuleb mainida siin erilist ohverdamiskohhta, milleks osutub kahest paekivist u. 40 cm. diameetr. läbiminev u. 50 cm. sügav auk“²⁰⁾.

Harilikult puuduvad ok-del nii silmatorkavad välistunnused, et juba eemalt vaadates oleks võimalik öelda, kas see või teine raudkivi on ok. või mitte. Enamuses näivad ok-d olevat küll n.-ö. kinniskivid, osalt maa sees istuvad, kuigi leidub ka maapealseid, lahtisi, mida on soovi korral võidud paigast teise viia. Ok-de suurusel ei näi olnud olulist tähtsust; leidub niisuguseid ok-e — ja õige kuulsaidki, mille diameeter on alla 1 m ja mis vaevalt maapinnast välja ulatuvad, kuid ok-de hulka kuulub ka hiigelsuuri rändrahne. Siin tuleb arvestada sedagi momenti, et tavalise inimese seisukohast on kivi suurus üldse väga relatiivne mõiste. Kus on lage ja kivideta ümbrus, seal võib võrdlemisi väikegi kivi tunduda suurena ja tähelepanavana, kuna kivirikkas maastikus tõmbavad endale tähelepanu alles need, mis on keskpärastest tublisti suuremad. Seetõttu on raskesti niisuguste teadetega, milles öeldakse ainult, et ok. olevat „suur kivi“. Ja niisuguseid teateid on üsna palju.

Eesti suurim ok. asetseb Hageri khk-s Ruila mõisa põllul. Selle ümbermõõt on 34,5 m ja kõrgus 6 m. Kivi pealispinnas on 0,5 m laiune „paja moodi auk“. See on sama kivi, mida nimetatakse Neitsikiviks ja Ukukiviks. Kohalikult rahvalt on saadud mälestusteateid, et sellele kivile on ohvriande viidud veel mõnekümne a. eest²¹⁾. Teine 6 m kõrgune ok. on Valjala khk-s Väksa

18) AK, A. Veitmann, 48/9.

19) Vrd. AK, A. Soom, 54.

20) AK, I. Tavast, 4.

21) AK, R. Tamm, 17-a.

kl. põldudel, kuid selle kohta puuduvad lähemad andmed. 4 m kõrgusi ok-e on teada vähemalt kolm: üks Viru-Nigulas, teine Annas, kolmas Hanilas. Ühe Jõhvi khk. ok. kohta on kirjelduses öeldud, et see olevat „heinakoorma suurune“²²⁾.

Kujult on ok-d jällegi väga erinevad. Suurema rühma näivad moodustavat laiad ja lamedad kivid. Niisuguseid on vähemalt kaksikümmend, neist viis Viru-Nigula kihelkonnas. Vahel on kirjelduses öeldud, et kivi olevat pealt „lai kui sööma-laud“ (Tõstamaa Päraküla kärnakivi) või „laua moodi“. Lamedate kivide eelistamine on arvatavasti põhjendatav sellega, et niisugune oli ohvriandide asetamiseks hästi sobiv. Kui kivid pole ka päris lamedad, siis nad on ikka enamvähem tasase pealispinnaga. Päris terava seljaga ok-e esineb vähe. — Mõni ok. on kujult peaaegu ümmargune. Nurgelisi ok-e on terve rida; on noteeritud 3-nurgelisi, 4-nurgelisi ja 5-nurgelisi. Kullamaal Jõgisoo v. Ubassalu as. olevat ok., mis kujult „pea täiesti kuubi taoline“²³⁾. Üht Järva-Jaani khk-s Valaste külas olnud ok. iseloomustatakse „puusärgi kujuliseks“²⁴⁾. 2—3 ok-l on üks külj võrdlemisi järsu kallakuga ja sile, mistõttu lapsed seda kasutavat liulaskmiseks. Mõnel ok-l on sisseraiutud astmeid, et hõlpsamini otsa pääseda. Üks Halliste ok. — Abjas Tammekannu metsas — asetsevat väikeste kivide peal, maapinnast kõrgemal. — Üldiselt on lugu siiski nii, et ok-d esinevad täiesti looduslikul kujul; puuduvad positiivsed andmed, et mõne ok. väliskuju oleks inimeste poolt suuremal määral muudetud, välja arvatud muidugi astmete sisseraiumine, pealispinna põletamine tulega või sinna lohkude uuristamine.

Normaalselt esinevad ohvrikivid Eestis ikka üksikult. Kuid sellest üldreeglist on siiski ka erandeid. Helme khk-s Lõve v. Vana-Tehvandi tl. põllul asetseb kaks ok. lähestikku, ainult 9 m teineteisest eemal. Nende lähedus on nähtavasti sellest tingitud, et mõlemad oluvad varem neid ümbritseva kivikalme sees, mis aga hiljem lõhutud ja põlluks tehtud²⁵⁾. Viru-Nigulas Kalvi v. Koila kl. põldudel leidub kolm ok., mis üksteisest 9 kuni 15 m eemal asetsedes moodustavad kolmnurga. Seejuures kõige lõunapoolsem kivi on ise ka kolmnurkne ja selle pealispinda (lõunapoolsel serval) on uuristatud kolm lohku²⁶⁾.

22) AK, G. Vilbergi registreerimisteade.

23) AK, E. Uustalu, 42.

24) AK, H. Kõrge, 37.

25) AK, A. Suik, 119.

26) AK, V. Püss, 85—87.

Et kolmikarvus on rahvaus väga laialt tuntud ²⁷⁾, siis võiks arvata, et need kivid on teadlikult nii seatud ja märgitud. Teine samalaadne kolme ok. asetusviis on teada Peetri khk-st Koordi külast ²⁸⁾, kust aga puudub lähem kirjeldus. Kuid väärub tähelepanu, et mõlemal juhul leidub kõigil kividel kunstlikke lohke. — Üks ainulaadne ok. asetusviis on kirjeldatud Viru-Jaagupist. Seal leidub Lavi kl. Pealmise tl. krundis väikesel künkal ok., mis alaneb idast läände. Kivi näib kohale toodud olevat, teda ümbritsevad neljas nurgas vähemad, istepingi taolised kivid, suurest kivist umbes 2 m eemal ²⁹⁾. Kivi lähedal on kuulus „silmaallikas“. Pärast allikas silmade pesemist pandud harilikult ohvriand kivile.

Saaremaal Kihelkonna khk-s Kurevere külas on üksteise juures kuus lohkudega ok. (seitsmes ebakindel). Kuid kivid ei moodusta mingit korrapärast kujundit ³⁰⁾. Arvesse võiks küll tulla, et nende esialgne ja võib-olla korrapärasem asetus pole säilinud, sest kivid näivad olevat lahtised (maapealsed) ja asetsevad teekäänakul.

(Järgneb.)

R. Viidalepp.

KIRJANDUSE ÜLEVAADE.

Neljast uuest romaanist.

Helgi Pärli-Sillaots: **Improvisatsioon mängutoosis.** Üks väikelinna-romaan. 208 lk. Hind 1 kr.

Minni Raudsepp: **Kentaurid.** Romaan. 192 lk. Hind 1 kr.

Eerik Laidsaar: **Kiri noorusmaalt.** 208 lk. Hind 1 kr.

Arnold Sepp: **Raisatud suvi.** 176 lk. Hind 1 kr. K.-ü. „Loodus“, Tartu, 1939.

Kui jätta kõrvale puhtvälised seigad, mis seovad neid nelja romaani — nad on kaasa võistelnud k.-ü. „Looduse“ mullusel romaani-võistlusel, žürii on nad tunnistanud avaldamiskõlvulisteks ja nad on nüüd ilmunud „Kroonise Romaani“ sarjas —, siis leidub neis teisi, juba sisuliselt olulisi ühiseid omadusi, millede alusel neid teoseid sobib koos võtta vaatluse alla. Kolmes neist on peategelasteks õpilased, neljas („Improvisatsioon mängutoosis“) valgustab keskkooli direktori perekonnaelu, üheski ei puudu armastusprobleem. Kirjanduslikult on kõik autorid

27) M. J. Eisen, Eesti vana usk (1927), lk. 149 jj.

28) AK, G. Vilbergi teade.

29) AK, O. Liiv, 57—58; EVR 26, 98/9 (15).

30) AK, H. Moora, 89—92; Sama, Saaremaa ja Muhu muinastäidused, lk. 77—79.

enamvähem algajad, ja seepärast leidub kõigis teoseis ka rohkesti autobiograafilisi sugemeid. Viimane asjaolu on teostele kirjanduskunstiliselt nii kasuks kui ka kahjuks: ühelt poolt on see tõstnud üksikelamuste, sündmuste ja piltide värskest, teinud neid taoti isegi lopsakaks ning värviküllaseks, — seetõttu teosed on võitnud just sugestiivsusest („Kiri noorusmaalt“ jt.). Teiselt poolt on aga autorid võidelnud sel puhul ikka tekkiva ohuga kinni takerduda liigsesse subjektiivsuse paratamatusse, mis on raskeks teinud sobivate ainelõikude ja episoodide hindamise ning valiku just nende läheduse pärast. Nii on autoreil sündmustikku tahtmatult sisse kandunud palju väheütlevat kribu-krabu („Raisatud suvi“, „Kiri noorusmaalt“), ja see on kahjustanud teoste kunstilist kujunemist tegevustiku normaalse arengu seisukohast. Lisaks praegumainituile esineb siin ühiseid puudusi, mis algajate teostes peaaegu osutuvad vältimatuks, — märgatav kompositsiooniline saamatus, mitte kuigi tugev psühholoogiline analüüs — mõnes romaanis jätab see koguni rohkesti soovida („Raisatud suvi“) —, edasi piiratud oskus tüüpide skitseerimisel, mitte just avar ideeline taust, puudulik kirjandustehniliste meetodite valdamine ja stiilivaist, mida igal juhul ei saa pidada koolitatuks. Õnnestumise seisukohast tahaks välja tõsta kaht, Helgi Pärl-Sillaotsa ja Minni Raudsepa teost. Mõlemad teosed väärivad seda (mitte respektist nende autorite kui daamide vastu) oma elulisuse, teravapiirilisel fiktseeritud inimkujude, plastilisema, taoti isegi õnnestunud dialoogi tõttu ning lisaks oma ülesehituse poolest, mis rahuldavalt küünib orgaanilise tervikluseni.

Helgi Pärl-Sillaotsa „Improvisatsioon mängutoosis“ on päevikuvormis kirjutatud raamkompositsiooniga jutustus noore koolidirektori Juhan Reigo endale vabadusi lubava viiulikunstnikust naise vahekorra kunstiarvustajaga. „Õrn“ armuintriig, mis nii mõnigi kord pörkab vastu väikelinna miljöö närusust ja selle õhkkonna äärmist banaalsust, areneb kiuslikult edasi kuni ühe partneri, kunstiarvustaja Andrei Keskküla surmani. Pehmeloomuline direktor on samal ajal ise suhtlemises teise abielunaiselega, ja nii tekib sellest kahepoolsest üleaisalõõmisest rida huvitavaid, sageli terava tähelepanelikkusega edasiantud hingeelulisi situatioone. Autori lemmiktüübiks on kunstiarvustaja Keskküla, kes jääb aga natuke kahvatuks, sest tema idealiseerimisega libisetakse kõrvalte reaalsuse pinnalt. Üksikuis peatükkides vilksatab filosoofilist elementi, mis ei raba oma uudsusega, küll aga meeldib selguselt. Väikelinna ebakultuursusest ja kasvatamatuses, mida väikelinlased ise kangesti peavad kultuursuseks ja ülimaks kasvatuslikkuseks, ning lisaks tõusiklusvaimust ja siin vahetpidamata vuravast klatsist antakse tabavaid lehekülgi. Halli ja ühtesoodu venivat väikelinna elu võrdleb autor mängutoosiga, milles peategelaste „ilus algatus“ jääb vaid nurjunud improvisatsiooniks.

Autori väljendusviis on rahulik, ühtlane ja viimisteldud. Kompositsioonilistest raskustest on üle aidanud just päevikuvorm, mille juures struktuurilised küsimused pole esikohal.

Kui meie pedagoogide peres, kes peaksid ju olema moraalseks eeskujuks õpilasnoorsoole, on ebasüüdsad armuasjad esiplaanil ja kui autor on leidnud põhjust neid eetilisel seada halba valgusse, siis vist oleks üleaarne ka loota, et õppurid läheksid paremat teed. Õpilaselu käsitlevais teoseis leiamegi midagi vastavat sellele, millega iseloomustati direktorit ja ta naist.

Minni Raudsepp oma romaanis „Kentaurid“ näitab, kui võrd juba algkooliõpilased on haaratud erootilistest küsimustest, kõnelemata neist, kes käivad keskkoolis. Öhtul mitmekesi ühes voodis lebedas loevad vaevalt puberteediikka jõudnud tüdrukud koolimaja magamistoas seksuaalselt kõditavat kirjandust, räägitakse „tite saamisest“, meenuta-

takse Katariina surma, millele lastakse langeda äärmiselt kahtlane vari, ning enne tunde võetakse lagedale puudritops ja võõbatakse nägusid. See kõik on sedavõrd loomulik ja endastmõistetav, et kui teiste hulgas juhtub olema õpilane, kellel on kõrgem moraalitase ja kelle käitumine on korrektsem — käesoleval juhul on selline õpilane Kirsli —, siis satub see kui „halb ja tume“ kaaslane üldiseks pilkealuseks. Harva on aga niisuguse Kirsli natuur nii tugev ja sirgjooneline, ta tütarlapselik instinkt nii puhas ja kindel kui siin. See Kirsli võitleb enda kõikjal kiusatustest läbi ja jääb võitjaks hilisemaski elus, olgugi et samal ajal tema ümber toimub elu laostumine ja mitmed teised käivad alla. Midagi hiilgavat selles patuses ja „kentaureidest“ tulvil maailmas ei saavuta Kirsli, kuid mõnevõrra kõrgemat ja tendentsitult positiivsust on kõiges selles kurjas negatiivses sündmustekäigus lõpuks siiski.

„Kentaureid“ tüübid, nii kehvad kui üksikud ongi inimestena, on enamikus elulised, Kirsliis võib koguni näha meie viimase aja kirjanduse intelligentsemaid naiskujusid. Sõnastusstiil oma ohtra värvikuse ja tabavate võrdlustega ei jää just alla Leida Kibuvitsa omale. Hästi ei mõju teose lõpp, kus on tunda kiirustamist ja sündmustiku asjatult paisutamist liiga drastilisteks teseenideks (revolvri tarvitamine naise poolt jne.).

Erik Laidsaare romaani „Kiri noorusmaalt“ väärtus seisab peamiselt selles, et ta esitab meile terve rea laiu ning realistlikult nähtud pilte Tartu kooliõpilaste elust Maailmasõja lõpul ja Vabadussõja ajal. Ning enamik neist piltidest on õnnestunud. Autor tegeleb peaaesjalikult poistega, kellele huvisuunad selle ajajärgu hingeelule vastavalt kalduvad sõjalistele probleemidele. Segipaisatud elu kisub kõiki kaasa, poisid tunnevad endas kutsumust olla mitte enam niivõrd õpilased kui sõdurid. Nad pole kooliski sageli midagi muud kui „relvas-tatud jõud“: kaasas on susspüssid, püssilukud, mõõgad, kiivrid, gaasimaskid. Ei puudu ka padrunid ja püssirohi, mida süüdatakse põlema kooliruumes. Aga veelgi kaugemale läheb õpilaste sõjapsüühoo ja mässumeelo. Moodustatakse päris eeskujulik „sõjavägi“, tehakse riviõppust ning peetakse üsna korralikke veriseid kivilahinguid Tartusse põgenenud läti poistega. Kui siis algab meie vabadusvõitlus, on õpilased tuld täis ja valmis kaasa lööma rindel.

Neis kirjeldustes on palju uut, mis valgustab seda kaootilist, aga ka kangelaslikku aega. Kahjuks ei ole aga Laidsaar neid pilte, millistest üksikud oma kirevuses ja reljeefsuses on meeldesööbivad, suutnud liita kompaksemaks koguterivikuks. Kipub jääma mingi laialivalguvuse mulje. Tegelaste ülirohkestest tingitult pole autoril mahti olnud ka üksikute kujude väljatöötamiseks ja individualiseerimiseks; omapärasema isiksusena jääb meelde vaid õpetaja Keerson.

Laidsaare keelenärv ei ole alati leidlik ja palju on üksikute väljenduste kordamist („patuga pooleks“, „selge kui vesi“ jne.). Ka on kahekõnes tarvitatud sõna „reetma“, mis aga sel ajal vist polnud veel käibel.

„Raisatud suvi“, mille autoriks on Arnold Sepp, käsitleb peaaegu puhtal kujul armastusprobleemi. Siin on vastamisi asetatud kaks paari täiesti vastandtüüpe: tagasihoidlik, kaunihingeline ja naiivne abiturient Ami Sild ja pealetükkiv, silmakirjatsev maal ringi sõitev tantsuprofessor Gert René, veniv ning matsakas maapoiss Jüri Sarv ja ülihakkaja tüdruk Erika. See tegelaste mitte sugugi halb rakendus juba iseendast pakub häid eeldusi kõige mitmekesisemate ja pingerikkamate olukordade tekkimiseks, aga autor ei kasuta kõiki võimalusi. Nii areneb tegevustik üsna tavalist rada: „kövem“ murrab „pehmema“ või teisisi väljendatult: Erika sokutab end Jürile mehele, kuna Gert René kui osav seelikukütt petab Ami ilusate sõnakõlksudega ning kaob viimaks 50 kr. rahaga.

Autor ei ole psühholoogiliste arengufaaside kujundamises just tugev ja seepärast Ami kannatused, mis muidu on kõigiti inimlikud ja loomulikud, tunduvad meile romaani lõpus olevat hiljaks jäänud. Või kuidas teisiti seletada asjaolu, et Ami, kelles autor näeb õilsaloomulist „päikeseneidu“, ei tee oma esimesest andumisest heinaküünis mingit erilist küsimust, küll aga satub segadusse hiljem, kui mees on juba läinud, olgugi et tüdrukul noormehe lõplik minek oli ammugi teada?

Kõike eelnevat kokku võttes möönan, et kuigi need neli romaani ei lisa midagi eriti uut meie kirjandusele, võib nende ilmumist, iseäranis aga kahe esimese, pidada õigustatuks. Algupäraste teostena on nad ikkagi rohkem väärt kui mõni vilets tõlge. Ja mis ka tähtis: nad valgustavad mitmeti meie kooli õhkkonda ja meie õpilase saatust.

Hugo Viires.

Wa-Sha-Quon-Asin: Suur-Väike ja Pärís-Väike (Kuidas Sajo ja ta vend kahe koprapojaga truu sõpruse elasid). Inglise keelest tõlkinud F. D. ja E. O. Keeleliselt redigeerinud mag. Joh. Aavik. Kirjastus „Külv“, Nõmme, 1938. 219 lk. Hind 2 kr. 20 s.

Selle raamatu autor, hiljuti surnud Wa-Sha-Quon-Asin ehk Hall Öökull, endine trapper, oli suur looduse- ja loomadesõber ning pühendas oma elu kobraste ja Kanada looduse ilu kaitsemisele. Peamiselt tema mõjul on Kanada valitsus loonud laialdased loodusekaitse-alad ja teinud lõpu hoolimatule röövkuittimisele.

„Suur-Väike ja Pärís-Väike“ (inglisekeelse algupärandi pealkirjaks on *The adventures of Sajo and her beaver people*) ilmus Londonis 1935. aastal; tõlgitud on seda tšehhi, poola, soome, norra, taani, rootsi, hollandi, itaalia, prantsuse ja saksa keelde.

Autor pühendab oma teose „kogu maailma lastele ja neile, kes armastavad looduse vaikset ilu“. Kuigi raamat on lastele pühendatud, ei nimetaks ma seda lasteraamatuks: jutustusviis on küll lihtne, kuid laste jaoks siiski liiga raske. Küll aga võib raamatut soovitada küpsemale noorsoole, — nagu iga head ja tõesti väärtuslikku teost, mis kirjeldab loodust ja loomi ning primitiivseid inimesi.

Raamatu peategelasteks on kaks indiaani last, 11-aastane tüdruk Sajo ja tema 14-aastane vend Šapian; soovi korral võiks peategelasteks nimetada ka kaht väikest koprapoega, keda Sajo ja Šapiani isa Suur Sulg leiab poolnälginuina ja toob koju, kus neist saavad Sajo ja Šapiani lemmitud, kes oma vallatuste ja mängudega võluvad lugejagi südame.

Lapsed panevad koprapoegadele nimeks Suur-Väike ja Pärís-Väike ehk Tšilavii ja Tšikani, ning koprapojad tunnevad end nende juures õnnelikkudena. Kuni laste isa on sunnitud võla katteks teise koprapoja ära müüma ja ise minema võõrsile tööd otsima. Müüdüd koprapoeg satub loomaaeda, kus ta kojuigatsusest haigestub. Ta sureks, kui mitte Sajo ja Šapian ei tuleks teda koju tagasi viima. Raamatu põnevaim ja liigutavaim osa ongi kahe indiaani lapse pikk teekond oma metsadest suurde linna, kus nad heade inimeste abil tee leiavad õnnetu Tšikani juurde.

Iseloomustav on autori kohta see viis, kuidas ta halbade ja hoolimatute inimeste kõrval ikka jälle näitab häid, sõbralikke ja suuremeelseid inimesi, ilma et ta kedagi idealiseeriks. Kogu jutustus on täiesti realistlik, jutustamislaad asjalik ja usaldusväärne. Kannatusi kirjeldades ei lasku Hall Öökull halemeelsusse, Sajo ja Šapiani kangelaslikku teekonda läbi põleva metsa koleduste kirjeldades ei muutu ta paatoslikuks. Niihästi äpardumised kui ka õnnestumised on loogiliselt ja asjatundlikult põhjendatud.

Hall Öökull tunneb indiaanlasi, kelledest ta kirjutab erilise soojuse ja lugupidamisega; ta tunneb loomi, kellede elu ta kujutab armastuse ja arusaamisega. Enim ruumi on raamatus pühendatud kobraste elu kirjeldamisele, aga otsekui möödaminnes tutvume ka teiste metsaelanikega. Raamatus on nii rohkesti meeldejäävaid stseene ja pispildikesi, et võimatu oleks nende kõikide juures peatuda. Kõige mõjusam on metsapõlemise kirjeldus; lõbus on jälgida kahe koprapoja vempe, nende lapsikut „maja ehitamist“, nende „maadlusetendusi“ ja muid tembutusi; liigutavad on pildikesed, mis näitavad kahe koprapoja kiindumust teineteisesse ja Sajosse.

Kes „Suurt-Väikest ja Päris-Väikest“ satub lehitsema, see hakkab seda kindlasti lugema; kes seda lugema hakkab, see ei peatu enne, kui raamat on läbi. Ja loetud raamatut ära pannes mõtleb vist igäiks tänuga Wa-Sha-Quon-Asin'ile, Hallile Öökullile, kes meile, paadunud linlastele, oskab looduse teha nii südamelähedaseks.

M. Sillaots.

KUUKIRI EESTI KIRJANDUS

1939

ASUTATUD 1906.

XXXIII

Ilmub iga kuu lõpul, piltidega.

Tegev ja vastutav toimetaja D. PALGI.

Toimetus:

P. ARISTE (rahvaluule), H. KRUIUS (ajalugu), F. LINNUS (rahvateadus), A. SAARESTE (keel), FR. TÜGLAS (kirjandus).

Käskkirjade tagasisaatmiseks lisatagu postmargid ligi. Avaldatud käskkirjad hoitakse alal ainult sellekohasel soovil. Toimetus jätab enesele õiguse avaldada käskkirju lühendatud kujul.

Toimetus ja talitus: Eesti Kirjanduse Seltsi büroos, Aia 19, Tartus, telefon 43-00, avatud argipäevil kella 9—15.

Tellimishind: aastas 5 kr., poolaastas 2 kr. 50 s., veerandaastas 1 kr. 25 s., üksiknumber 50 senti. Aastakäik umb. 800 lk.

Tellimisi võtavad vastu talitus, kõik postiasutised, raamatukauplused ja Eesti Kirjanduse Seltsi usaldusmehed.

Postil kaotsiläinud numbrid saadetakse hinnata uuesti ainult siis, kui sellest on teatatud talitusele hiljemalt kuu aega pärast numbril korrapärast ilmumisaega.

Üksiknumbrid on müügil järgmistes raamatukauplustes:

Tartus: Eesti Kirjanduse Seltsi Büroo, Aia 19, tel. 43-00.

Akadeemiline Kooperatiiv, Ülikooli 15, tel. 20-63.

„Noor-Eesti“ k/ü, Rüütli 11.

K/ü. „Postimees“, Suurturg 16, tel. 22-50.

O/ü. J. G. Krüger, Rüütli 11, tel. 27-60.

Tallinnas: Tallinna Eesti Kirjastus-Ühisus, Pikk 2, tel. (20)4-49

„Suur-Karja 23, t. (2)15-31.

K/ü. „Rahvaülikool“, Jaani 6, tel. (20)6-66.

Harju 48, tel. (2)24-49.

A. Keisermann, Kinga 5, tel. (2)14-51.

Narvas: „Pressa“, ajakirjanduse keskladu, Hermanni 11.

Viljandis: „Pressa“, ajakirjanduse keskladu, Tartu 3.

Kuulufused teksti järel: lehekülj 75 kr., pool lehekülge 40 kr., veerand lehekülge 20 kr.

Varasemad aastakäigud. Aastakäigud I—XII (1906—1917) on müügil otsas. Saada on aastakäike XIII—XVIII (1918/19—1924) hinnaga à 3 kr. 60 s., XIX—XXIII (1925—1929) hinnaga à 5 kr. ja XXIV—XXXII (1930—1938) hinnaga à 6 kr., nahkköites 2 kr. kallim.

Mõningaid üksiknumbreid on saada alates 1907. aastast hinnaga 50 senti number.

Tellige raamatuid Eesti Kirjanduse Seltsilt! Saatke oma aadress nimestikkude ja tutvustajate saamiseks. Raamatukogude varustamine kõigi raamatutega. Raamatute köitmine. Nõudke tingimusi!

EESTI KIRJANDUSE SELTS

Aia 19, Tartu, tel. 43-00, posti jooksev arve 20-36.

Üksiknumbri hind 50 s.